

MAGYAR KULTÚRA KÖNYVTÁR
10. SZÁM

B U D A P E S T , 1937.
PÁZMÁNY PÉTER IROD. TÁRS. KIAD.
KIADÁSÉRT FELELŐS :
DR. NYISZTOR ZOLTÁN

BANGHA BÉLA S. I:

MAGYAR JEZSUITÁK POMBAL BÖRTÖNEIBEN

EGY FEJEZET A MAGYAR JÉZUS-
TÁRSASÁG MÚLTJÁBÓL

B U D A P E S T , 1937.
PÁZMÁNY PÉTER IROD. TÁRS. KIAD.

NR. 231- IMPRIMI POTEST. BUDAPESTINI, 29. MAII
1936. EUGENIUS SOMOGYI S. J. PRAEP. PROV.
— NIHIL OBSTAT. FRANCISCUS ZSÍROS S. J. CENS.
DIOEC. — NR. 228711936. IMPRIMATUR. STRIGONII,
DIE 20. JULII. 1936. DR. JOANNES DRAHOS, VICA-
RIUS GENERALIS S.

NYOMATOTT: KORDA R. T. NYOMDÁJÁBAN,
BUDAPEST, VIII., MÁRIA-UTCA 42.

ELŐSZÓ

EGY MÉG MEG NEM IRT REGÉNYHEZ

Regénynél érdekfeszítőbb, tragédiánál megrázóbb a 18. század ama jézustársasági hithirdetőinek története, akiket Portugália szabadgondolkodó diktátorának, Pombal-Oeira-Carvalho Sebestyén őrgófnak önkénye ragadott ki áldozatos és áldásos működésük színhelyéről s vetett bele tengernyi, meg nem érdemelt szenvedésbe.

Ezek között a hithirdetők között több magyar is szenvedett, akiknek emlékét a feledés homályából kiemelni a vallásos kegyeletnek és hazafias méltányosságának elemi kötelessége. Ezek a hithirdetők kiváló missziói és tudományos tevékenységükkel messze vidéken nagy dicsőséget szereztek a magyar névnek, s amidőn az újkor egyik legalattomosabb és legkegyetlenebb egyházüldözése rájuk nehezedett, évek hosszú során át krisztusi hősiességgel túrték a rájuk zúdult megpróbáltatást.

A magyar jezsuiták úgy kerültek a portugál egyházüldözés pergőtüzébe, hogy mint hithirdetők a portugál fennhatóság alá tartozó brazíliai és közelebről: maranyoni missziós-telepeken működtek. Itt érte őket utol rendjük egyik legnagyobb ellenségének, a zseniális, de romlott lelkű s eszközeiben nem válogatós Pombalnak féktelen egyházgyűlölete, aki a jezsuiták megsemmisítésében élete egyik főtörekvését látta. Ebben egyrészt az ő voltaire-i szabadgondolkodása s egyházellenessége vezette, másrészt az a diktátori szándék, amely a nemességben és a papságban, legfőként pedig az akkor hatalma delelőpontján álló Jézustársaságban

önkényuralmának legnagyobb fékét és ellenségét ismerte föl. Pombal először irodalmilag küzdött a jezsuiták ellen, névtelen röpiratok, befeketítő, vádaskodó, rágalmozó közlemények megrendelése és nagyarányú terjesztése által; ebben a sötét munkában egy kétesjellemű pap, Piatel abbé, volt engedelmes eszköze. Mikor a közvéleményt a jezsuiták kárára alaposan megdolgozta, mindinkább a nyílt üldözés útjára lépett velük szemben. Mindenekelőtt egyházi téren igyekezett a rendet tönkre tenni s csak azután nyúlt a külső erőszak nyers fegyvereihez. Kiváló segítségére volt uralkodójának, I. József portugál királynak hihetetlen gyöngesége és önállótlanága, a mellett félelme is, amit Pombal ügyesen megrendezett álmerényletek segítségével szinte beteges fokig tudott nagyranövelni az uralkodóban, elhitetvén azt is, hogy e merényletek mögött a jezsuiták állanak. József király ettől kezdve minden jogtípró erőszakot gondolkodás nélkül hajlandó volt szentesíteni a jezsuiták elnyomására.

Az üldözésnek nagyszámú más nemzetiségű mellett következő négy magyar rendtag esett áldozatául: Fáy Dávid, Keyling József, Szentmártonyi Ignác és Szluha János. (Nem szólunk itt azokról, akik, mint Orosz László és Szerdahelyi Ferenc, spanyol fennhatóság alatt álló délamerikai missziókban működtek s akiket viszont később a spanyolországi jezsuitaüldözés üzött el munkálkodásuk helyéről.)

Az említettek közül aránylag legkevesebb ideig *P. Szluha János* szenvedett Pombal börtöneiben.

Gyalu volt szülőhelye, hol 1725 aug. 23-án, mint a báró Szluha-család tagja látta meg a napvilágot. Középiskolai tanulmányait Budán végezte és 1738-ban lépett be a rendbe. Egy ideig Sopronban tanárkodott, 1752 ben pedig Brazíliába került a Maranyon-vidék misszióiba, hol 1759-ig, az elüzetés évéig működött, Fontos része volt a Maranyon kikutatásában, többek közt ő állította össze a hatalmas folyam első pontosabb térképét. 1759-ben egy ideig Portugáliában börtönben sínylődött. Khevenhüller, az akkori

osztrák követ írja Kaunitznek, hogy P. Szluha, az osztrák szolgálatban álló gróf Szluha tábornok testvére, ismételten felkérte, hogy érte közbenjárjon. Khevenhüller ugyan erre nem mert azonnal vállalkozni, de elég valószínű, hogy utóbb mégis szót emelt érdekében, mert Szluha csakhamar visszatérhetett hazájába. Győrött, Nagyszombatban és Sopronban mint tanár működött (1760-1763), azután táborigazgató lett (1763—70), majd mint rektor igazgatta a győri társaságot egészen a Társaság feloszlásáig.

Tragikus volt a sorsa *P. Szentmártonyi Ignác*-nak, aki szigorúan véve nem is hithirdető, hanem udvari matematikusi minőségben működött a dél-amerikai gyarmatok misszióiban.

A horvátországi Kotiriban 1718 október 28-án született s 1735-ben lépett be a rendbe. Néhány évig a gráci egyetemen a mennyiségtan professzora volt, amikor 1751-ben V. János portugál király kérésére P. Retz, általános rendfőnök, királyi udvari csillagász és matematikus címmel Brazíliába küldte, hogy pontos földrajzi mérésekkel megállapítsa a spanyol és portugál terület határait, melyek körül akkor erős vita forrott. Szentmártonyi akkor két évig dolgozott e feladat megoldásán, majd az Amazon-vidék térképének megalkotásában működött közre. 1760-ban aztán minden ígéret és megegyezés ellenére fogolyként szállították előbb az azeitaói, majd a lisszaboni Szent Julián-féle börtönbe, hol ő is áldozata lett mindazon kényúri kegyetlenségnek, mellyel Pombal a jezsuiták ellen dühöngött s melyet Schöll, a protestáns történetíró, így jellemez: „Azoknál a népeknél s azokban a századokban, melyeket a barbárság jelzőjével bélyegezünk meg, sem találjuk az embertelenségnek nagyobb példáit, mint aminővel a portugál kormány járt el a jezsuitákkal szemben.”

A rend feloszlása után Mária Terézia lépéseket tett lisszaboni követe által a volt osztrák s magyar páterek érdekében, de Pombal igazi szabadgondolkodó módjára kurtán felelt: a foglyok, úgymond, akikről

szó van, nem jezsuiták, hanem tolvajok, rablók és ki tudja, talán apagyilkosok is. — Szentmártonyi páter csak Pombal bukása után szabadult ki Eckarttal egyidőben a borzalmas földalatti börtönből. Kiszabadulásuk után Bécsben a magyar és német rendtagok együtt tisztelegtek Mária Teréziánál, szenvedéseik történetét Szentmártonyi adta elő a császárnénak, aki mély megindulással hallgatta ki őket. Szentmártonyi ekkor már megtört aggastyán volt; Csáktornyára vonult vissza egy unokaöccséhez, aki ott plébános volt s még aggkorában is buzgón közreműködött a lelkipásztorkodás és szegénygondozás terén. 75 éves korában halt meg Csáktornyán 1793-ban.¹

A harmadik áldozat, akiről tudunk: *P. Kayling József*. Selmecebányán született, középiskoláit Nagyszombatban végezte, majd 1740-ben belépett a trencsényi noviciátusba. Tanulmányait Nagyszombatban és Kassán fejezte be s közben két évig Eperjesen tanárkodott. A teológia mellett német és tót nyelvű hitoktatással is foglalkozott. 1752-ben Fáy Dáviddal együtt indult el Braziliába, Maranyon vidékére s később az üldöztetés alatt ugyancsak Fáyval egyetemben a lisszaboni Szent Julián-börtönben sínylődött. Innen csak 18 év múltán, Pombal bukása után szabadult ki s hazatérvén, Selmeceben, majd BÉlabányán plébános lett. P. Eckart Anzelm kérésére latin nyelven megírta P. Fáy ifjúkorának eseményeit; ezt az értékes kéziratot Eckart kiegészítésével a kalocsai érseki könyvtár őrzi.²

Valamennyi között *P. Fáy Dávid Alajos* a legrokonszenvesebb egyéniség, őt illetőleg abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy aránylag sokat örökített meg róla két rendtársa és jóbarátja, az említett P. Kayling s a mainzi származású P. Eckart Anzelm, aki a börtönben naplót vezetett s 18 évi

¹ De Guilhermy, *Ménologe de la Compagnie de Jésus, Assistance de Germanie, Première série, I. 351. s. köv.*

² Magyar fordítása megjelent a *Magyar Kultúrában* 1915 II. 418. köv.

szörnyű szenvedés után onnan megszabadulván, naplóját ki is adhatta.¹

Lebbentsük fel a fátyolt a múlt felett; álljon ismét előttünk tragikus hősiességükben a hitükért és rendi hűségükért emberfölötti gyötrelmeket szenvedett Jézustársasági magyar hithirdetőknek már szinte végleg elfeledett nagysága!

Főleg pedig P. Fáy Dávid Alajosról szóljunk, akiről a legtöbb adattal rendelkezünk s akinek vonzó egyénisége másfélszáz év kódéből is rokonszenvesen és példaadón szól hozzánk.

¹ A portugál jezsuitaüldözés irodalmára nézve 1. *Pastor* Lajos Pápatörténetének XVI. 1. kötetét, továbbá Eckart naplóját, melyet Christof von Murr adott ki, több más, a száműzött jezsuitákra vonatkozó adalékkal együtt. Kiváló adatokkal szolgál Auguste Carayon gyűjteményes munkája: *Documents inédits concernant la Compagnie de Jésus*, főleg a *Les prisons du marquis de Pombal* c. kötet (1865). Carayon felhasználja többi közt magának Pombalnak emlékiratait is (*Mémoires du Marquis de Pombal*). Számos adatot tartalmaz végül *de Guilhermy* műve is: *Ménologe de la Compagnie de Jésus*, Fáy családfájára vonatkozólag értékes kutatásokat végzett Fáy István kecskeméti főispán, akinek adatai kéziratban álltak rendelkezésünkre. Fáynek a címlapon közölt fényképe Zichy-Meskó Jakab gróf szívességéből a boldogkővárjai kastély képtárából került kezünkbe.

P. FÁLFAY DÁVID

IFJÚSÁGA

Pálfai Fáy Dávid az abaújmegyei Fáiban, atyjának családi birtokán született 1721 február 22-én. A Fáyak családja kálvinista volt s a magyar társadalmi és közéletben régtől fogva jelentős szerepet vitt. Páterünk nagyatyja, István, II. Rákóczi Ferencnek volt nagy embere, borsodi alispán, aki László nevű fivérével együtt résztvett a Wesselényi-féle összeesküvésben is, minek folytán mindketten in effigie elítéltek. István idősebb korában Rákóczi megbízásából elfoglalta Murány-várát és annak főkapitánya is lett. A várban elfogottak közt volt azonban P. Heister nevű jezsuita is, állítólag az ismert császári tábornok rokona, aki az egyik verzió szerint a fogságban térítette meg a főkapitány fiát, Gábort (P. Fáy atyját) a katolikus hitre. Egy másik verzió szerint, amelyet Kayling közöl, P. Fáy atyja a pozsonyi diétára utazván, Bellarmin szent Róbert hitvitázó könyveinek olvasása folytán lett katolikussá s fiait is áttérítette a katolikus hitre. Egyedül az anya, Diószeghy Irma maradt meg mereven a kálvinista hiten, ami az őt fiúi gyöngédséggel szerető Dávidot arra indította, hogy édesanyjának megtéréseért Isten szolgálatára szentelje életét, mégpedig a dél-amerikai indiánok között.

A már említett Kayling-féle kézirat érdekes apróságokat örökít meg Dávid nevééről és gyermekkori rendeltetéséről. Még a fiú születése előtt az apa és egyik Barczay nevű, szintén kálvinista rokona azon búslakodtak, hogy nagyon lefogyott Magyarországon a kálvinizmus tekintélye, főleg azért, mert a kálvinista

lelkészek közt alig akad úri származású és magasabb neveltetésű. Ekkor abban állapodtak meg, hogy mivel mindkettőjük felesége éppen várandós volt, ha fiúgyermekük születik, az egyiket Dávidnak, a másikat Jonatásnak fogják kereszteltetni s majd kiküldik Angolországba, hogy ott a protestáns felekezet erős oszlopává neveljék őket. A sors azonban megghiúsította fogadkozásukat, mert Barczay uramnak nem fia, hanem leánya született s az is hamarosan meghalt, Fáynak a fia pedig 10 éves kora körül apjával együtt katolikus lett. — Az Alajos nevet P. Fáy csak két évvel halála előtt a Pombal-féle börtönben vette fel szent Alajos iránti háladatosságból, akinek közbenjárásának tulajdonította, hogy akkor a halál közvetlen veszedelméből kétszer egymásután megszabadult.

A család áttérése nagy ünnepélyességgel történt. Fáy atya a hitvallást az esztergomi érsek kezébe tette le nagyszámú nemesség jelenlétében.

Dávidot a nagyszombati jezsuiták Seminarium Marianumába adták neveltetésre. Innét lépett be a Jézustársaság bécsi újoncházába 1736 nov. 9-én. A noviciátus után Szokolcán folytatott humanista tanulmányokat, majd Nagyszombatban végezte a hároméves bölcséleti tanfolyamot. Ezután Sopronban és Győrött az alsó osztályokban tanított, majd Nagyszombatban a poézist adta elő. Végül ismét Bécsbe került a teológia végzésére; itt tüdőbajt kapott s azért korán felszen-telték, majd Kassára küldték, ahol magánúton fejezte be a teológiát, mégpedig oly sikerrel, hogy ágynevezett actus publicust (nyilvános vitatkozást) végeztettek vele. Mihelyt egészsége javulni kezdett, az általános rendfőnöktől a missziókba való kiküldetését kérte. Ezt a kérést azonban egészségi állapota miatt eleinte nem akarták teljesíteni. A harmadik próbaévet Besztercebányán töltötte Fáy, majd a nagyszombati kollégiumban egy ideig a héber és káld nyelvet kellett előadnia, majd pedig tábori lelkészként is működött.

1752-ben váratlanul mégis megérkezett a római engedély, hogy P. Fáy a tengerentúli misszióba mehet;

hogy hová, közelebről nem mondták meg neki; ezt majd csak útközben, Génúában kellett megtudnia.

Rendi életéről a kortársak mindannyiszor a meleg szeretet és nagy tisztelet hangján szólnak. Úgy látszik, Fáy páter rendkívül lebilincselő és vonzó egyéniség volt. Később portugál rendtársai csak így hívták: „o *santinho*” (a szentecske).

Akkoriban az utazás nem volt oly könnyű és egyszerű dolog, mint manapság. Szerencsére P. Fáy-nak s hithirdető társainak feljegyzései, levelei éppen erről az utazásról igen érdekes képet adnak.

A DÉLAMERIKAI ÚT ÉLMÉNYEK

Kassáról kelt útnak P. Fáy Dávid Kaylinggal együtt 1752 májusában. Útjuk a Fáyak ősi birtokán vezetett keresztül. Fáy bátyja, László, erre az alkalomra Fáy Antalnak Ernődön levő kastélyába hívta egybe az egész atyafiságot s itt folyt le a búcsúzás. „Az új misszionáriusnak, írja Kayling, minden ékes-szólására és művészetére szüksége volt, míg övét rá tudta venni, hogy távozása ellen ne könyörögjenek az ő előjáróinál, se azt más úton meg ne akadályozzák.” Legérzékenyebb természetesen az édesanyjától való búcsúzás volt. Fáy-nak egy utolsó kísérlete, hogy anyját a katolikus hitre térítse, ezúttal is sikertelen maradt. Azután Fáy László hatlovas hintóján kísérte el a leendő hithirdetőket egészen Budáig. Budáról Bécsbe s onnan Stájerországon, Karintián, Dalmácián keresztül Velence érintésével Génúába vezetett a hithirdetők útja, amelyet hol gyalog, hol kocsin tettek meg. A nagy nyári melegben többnyire éjjel utaztak, nappal pedig pihentek. Augusztusban érkeztek Génúába, de innen csak október közepén indult a legközelebbi hajó Lisszabon felé, ahonnan minden hithirdetőnek indulnia kellett, aki valamely portugál gyarmat területén kívánt működni. Érdekes, hogy akkor még ez a csekély tengeri út is: Génúától Lisszabonig 13 napig

tartott s éppen nem volt veszélytelen. Abban a két rendkívül gyengédhangú levélben, melyet Fáy az anyjának írt, egyiket Lisszabonból, a másikat már Maranyonból, Fáy maga beszéli el a tengeri útnak veszedelmeit.¹

Lisszabonból Fáy így ír anyjának: „Köszönöm édes Asszonyom-anyámnak hozzám való anyai szeretetét és szerencsés idejövetelemen való örvendezését. Valóban csak most tudjuk, micsoda veszedelemben voltunk, minekutána a kapitányunk itten 5000 forinton eladta a hajóját. Már az ittvaló kalmárok . . . 6000 forintnál többet költöttek igazítására és még rámegeyen közel 2000 forint. Sajnálják már most a kalmárok, hogy megvették, mert (a hajó) alsó részei, kivált az oldala csupa redves fa volt, úgyhogy mikor a deszkákat felvették és a belső részeit fejszével, fűrőkkal látogatták, csak porrá lettek a nagy gerendák. Igazán, ha ellenkező szélvészünk támadt volna, minden bizonynyal a tengeri habok között lettek volna koporsóink. De jóllehet a tenger két vagy három nap igen dagadt és háborús volt, mindazonáltal a felséges Isten kegyelméből oly szelünk volt, minél jobbat nem kaphattunk.”

Lisszabonban 7 hónapig kellett várniok, mire hajó indult Brazília felé. Ezalatt hithirdetőink a portugál nyelvet tanulták. Fáy az anyjának írt levélben érdekesen ecseteli a portugál főváros akkori életét.

„Itten, hála légyen az Istennek, jó egészségben vagyok, mert az itt való aer igen fejedelmi. Mely onét is kitetszik, hogy jóllehet mindenféle kigondolható ocsmányságot, még — becsülettel szólván asszonyom-anyám előtt — az elveszett állatokat is az utcákra kihányván, semmiféle rossz változás a levegőégben nincsen.” Csak „alkalmatlan igen gyalog járni a nagy ocsmányság miatt.” „A város rettenetesen nagy, jobbára hegyeken fekszik. A köznép igen szegény, mert a nagy restség miatt semmire sem adják magukat. A mesteremberek jobbára külső országokból levők, itten gaz-

¹ E levelek az emődi levéltárból kerültek az egri érseki könyvtár levéltárába s máig ott őriztetnek.

dagodnak. A Tagus-folyó vize, amint a tengerbe betódul, tele vagyon nagy hajókkal . . . Európában nem hiszem, hogy ilyen portus legyen. A felséges özvegy királynéval már kétszer beszéltem, őfelségét még nem köszöntöttük, hanem mikor elmegyünk, kezei tsokolására megyünk. Az atyja öccsével, Senhor Infant Don Emánuellel négy nap előtt ebédeltem!”

„Már luzitánus (portugál) nyelven beszélgetek; azért is egy néhány úri rendekkel ismeretségben vagyok. Elég bajom vagyon vélek; annyit kell beszél-nem Magyarországrul, a mi felséges asszonyunkról (Mária Teréziáról), az elmúlt hadakozásrul, miért itten a magyarok nagy dütsőségben vannak. Mondják, hogy most valóban ők segítették őfelségét. De a Felséges Asszonyunk is nagy dütsőségben és emlékezetben vagyon, kivált az asszonyi rendnél. Néha nevetnem is kell, oly kérdéseket tesznek; példának okáért, vagyon-é a királynének kertje, majorja és több eféle. Mind feketében járnak, mert itten semmiféle ezüstöt vagy aranyat nem szabad a ruhákon hordozni, kivéven a katonákat és jövevényeket, őfelsége is tiszta selyemben öltözik.”

Érdekes a levél befejezése: „Ezzel magamat édes asszonyom-anyám emlékezetébe és kegyelmébe fiúi alázatossággal ajánlván, maradok mind holtig édes asszonyom-anyámnak engedelmes fia Fáy Dávid S. J. misszionárius. P. S. Nevenkint atyafiságosan köszöntöm László, János, Antal bátyám uraimékat, Mária húgom-asszonyt, Ferenc öcsém-uramat, Klári húgom-asszonyt, Kristóf öcsémet, sógor-uraimékat, ángyom-asszonyékat, az aprószentekkel.”

A következő levelet Fáy anyja fiától már Tapujtaperából kapta, az Amazon torkolatának vidékéről. A hithirdetők 1753 június 1-én indultak el Lisszabonból s csak július 16-án érkeztek Maranyonba; tengeri útjuk tehát 46 napig tartott. Egyszerre 40 hajó indult el egy közös kapitány vezetése alatt. A hajók sokszor

nyílt tengeren vesztegeltek, míg egy-egy elmaradt társuk utol nem érte őket; vigyázni kellett azonban arra is, hogy a hajók túlságosan közel ne jussanak egymáshoz, mert, írja Fáy, „ha két hajó összeütközik, minden bizonnyal kettétörik, oly nagy ereje vagyon a szélnek, mikor a vitorlákba veti magát.” A nyílt tengerre kiérve, a fegyveres hajók 8 ágyút lőttek ki búcsúzásul, s mint Fáy írja, Szent Juliánus-várát köszöntötték. Szegény Fáy, akkor még nem sejtette, hogy 11 évvel utóbb ebben a várban fog rabként sínylődni s szenvedéseibe belepusztulni. Fáy búcsúja Európától így hangzik említett levelében: „Úgy Lisbonától és egész Európától örökös búcsút vettünk. Szerencsétlense az Úr-isten mindenekben, maga szent akarattya szerint!”

Az első napok a rázó, ingó hajón boldogtalanul teltek; az utasok többnyire betegek voltak s alig ettek valamit. Július 5-én végre, írja Fáy, „már mi is felkászálódunk és az ágyat elhagytuk. Azért is egy berbécset levágtunk s egy néhány tyúkot, hogy a két napi éhséget orvosoljuk. Hála légyen az Istennek, az egész úton volt mit ennünk s ebben nem is volt fogyatkozásunk, de a víz végre igen rossz volt, melyet is citromlével orvosoltunk. Vittünk magunkkal az útra ezer citromot és ezer narancsot, de az utolsó négy napon az is elfogyott.” Az utas-hajókat jó darabig fegyveres hajók kísérték, „mert közel jártunk Afrikához, és félelmes ez a tenger a pogányok hajóitól.”

Június 8-án a kapitányi hajó 3 ágyút lőtt ki és a fehér zászlót kivetette; a legénység azt kiáltozta: Terra, terra (föld, föld)! Porto Santo szigete volt. 10-én, tehát 10 nappal az indulás után, látták meg Madeira szigetét, a 22-ik napon pedig a Kanári-szigeteket.

Június 28-ról kellemetlen útiélményt jegyez fel Fáy beszámolója. „Szerencsétlenek voltunk, írja, mert idején reggel egy nagy hal érkezvén a hajónkhoz, a tengerbe eresztett 12 font húsunkat ellopta és mindennek láttára az hajó hasa mellett sétálván mutogatta. Az hajósok ugyan mindjárt utána vetették a lándzsát, de hasztalan, mert a bőre olyan, mint a vas. Egyet meg-

fogtunk volna, ha a jó nagy vashorgot ketté nem törte volna. Ezt a halat Tuberaonnak nevezik. Kimondhatatlan sok hal vagyon ezen tengerben; mindéig láttuk őket és az hajósok sokat fogtak, kiváltképen pedig egy szakállas halat, amelyet is azért sidónak hívnak.”

Június 27-ik napját, „úgy mint szent László napját szentmiseáldozattal László bátyám-uramért feláldoztuk, és az asztalnál egészségükre ittunk.”

Június 29-én „nagy veszedelemben voltunk, mert minden vitorlánk ki lévén tétetve, hirtelen nagy széllel ért bennünket egy záporosó és ha mindennemű sietéssel, nagy fáradságos munkával a vitorlákat össze nem szedték volna, igenesen a tenger fenekére vitte volna a szél, hajótörés nélkül. De egy fertály sem múlt el, hogy a veszedelmen kívül voltunk.”

ÉLET A BRAZIL ŐSERDŐBEN

Július 10-én végre feltünedezett a brazíliai partvidék. Vigyázni kellett, hogy sekély vízbe ne kerüljenek, mert — írja Fáy — „ezeken a helyeken a tenger imitt-amott nem mélyebb két ölnél, mely helyre ha valamely hajó érkezik, búcsút vehetnek mindnyájan a világtól”.

Marayon félszigete előtt végre „vasmacskát vetettünk”, az utazás véget ért. Fáyékat a rendtársak nagy szeretettel s ünnepélyességgel fogadták s egyenesen a templomba vezették.

Fáy említett levele érdekesen írja le az első két hónap benyomásait s tapasztalatait. „Hús dolgában — írja — bővelkedik az ország, de kenyér és bor nem található. Hanem a kenyér helyett vagyon valami gyökér, amelyet az idevaló nép mandióccának, a luzitánusok farinha de pao-nak, azaz fa-lisztnek neveznek. A gyökér olyanforma, mint a retek, vagy mint a karórépa, belül fehér, kívül fekete. A béli, még meg nem sütik, tiszta méreg. De az héjja méreg ellen való

orvosság. Azért, ha valaki nyersen, de hajastól eszi, semmit sem árt. Azt szépen meghámozva reszelik és a levét jól kifacsarják, azon munkára készítettett és fahéjból kötött hosszú zacskókba ... A lisztet, minekutána kifacsarták a vizet belőle, nagy üstökbe teszik, jó tüzet tesznek alája és így sütik, mindég kavarván nagy lapátokkal, és ez a kenyér . . . Ezt a kenyeret kanállal szokták enni. Én ugyan nem eszem, hanem így mondván, csak kóstolgom . . . Vagyon ugyan még egy kevés száraz kenyérem a hajóbul, de azt csak konfekt helyett eszem, néha-néha, mikor már derekasan éhezem. Ha pénzecském lett volna, vagy két hordó búzalisztet s makarónit vettem volna, legalább néha-néha egy kis téztafélélet ehettem volna. De ennek egyéb orvossága most már nincs, hanem a békességes túrés. Azt mondják, hogy akik hozzá szoknak az itteni kenyérhez, ezekbe sem jut kívánni az búzakenyeret”.

„Az hús: tehén, bárány, szarvas, vaddisznó húsból álló. Ez az utolsó, olyan ugyan a formája, mint nálunk, de kisebb: a húsa tiszta fehér; a köldökje a hátán vagyon. Más, de igen jó ízű”.

„Párduc annyi vagyon, hogy fele sem kellene. Azért is igen félelmes az erdön járni. És közönségesen, ha észreveszi, hogy valaki jár az erdön, alattomban felmegy a fára és úgy ugrik az emberre. Mikor Píricumába mentem, két sűrű pálmaerdőn egy-egy mérföldig gyalog kellett mennem, de mindétig puska volt a kezünkben. Való ugyan, hogy ha ebbel megy az ember, az amarra ugrik; az embert szabadon hagyja elmenni. Ha pedig egy Európabeli mégyen egy idevaló emberrel, erre ugrik; amazt békével ereszti. Hogyha idevaló szerecsennel jár, a szerecsent öli meg”.

„Madár mindenféle találtatik, de nem éneklő, hanem oly szép tekintetű, hogy gyönyörűség rájuk nézni. Mindenféle színű szajkók s mindjárt szólalnak, akármit hallanak. És csuda, hogy nem is metszik a nyelvüket. A pedig olyan, mint a fa; mégis mindent

megtanul”, „Még Európabeli formájú madarakat nem láttam, kivéven a baglyot”.

Sajnálja, hogy nem hozott magával hazai vetemény-magot; jó hasznát vehetné most. Mindössze „vaygon még saláta és petrezselem magom, amellyel megajándékozott Szegeden Fáy Lászlóné nénémasszony, az Isten áldja meg ökegyelmét érte ...” Mert bizony, írja, „mindezek közt úgy szűkölködvén, édes asszonyanyám, hogy én most hosszú heteken által egyebet nem eszem, hanem a napfényen szárított tehénhúst. Az pedig igazán olyan, mint az forgács; és egy kevés gyümölcsöt . . . Az erdőből lehetne valamit enni, de hol a srét és puskapor? Vaygon ugyan elég, de azt hiába (ingyen) nem adják”.

László bátyjának írt levelében elmondja Fáy, hogy rendfőnöke egy ággyal ajándékozta meg, „azaz egy pamukfonálból kötött hálóval. Ez itt az egész országnak az ágya. Ha ki egyszer hozzászokik, derék állapot, és az ittvaló hőséghez igen jó. Azt két jó nagy szögre vagy fára akasztják és mindég készen vaygon az ágy, az úton is, akárhol. Az indusok fő és kedves jószágúl”.

A HITHIRDETŐ

Augusztus elején meg is kapta Fáy első beosztását, még pedig a barbados nemzetséghez küldték ki. A barbadosok „20 esztendővel ezelőtt jöttek ki az erdőből, de még most is rettenetesek és az vadságot alig tehetik le, kivételképen az asszonyok” ... Ha egy anya gyermeket hoz a világra, „mindjárt megtekinti a fiát vagy leányát és ha neki rútnak tetszik, azon szempillantásban megöli”. „A füleiket mind a férfiak, mind az asszonyok megfürják, vagyis inkább megmetszik, úgy hogy jól által lehet látni. A lukat pedig hosszúra hasítják s abba vagy pálmafa, vagy kukorica vagy más levélbül való fübül koszorút kötnek, jó nagyot, és az fülbevaló helyett szolgál . . .

A ruházatot nehezen tartják; a férfiak inkább szenvedik, az asszonyok éppen nem. Hanem már most sok intés-kérés után, ha kimennek a viskóbul, vagy ha a misszionárius megyén hozzájuk, egynéhány levelet fügesztenek magukra és készen vagon az gálaköntös”. „Az indusok nem feketék, nem is sárgák, hanem a fekete és sárga szín közt váltakoznak, de igen ocsmányok. A templomot még nem szeretik; de ha szentmisére, vagy más isteni szolgálatra jó valaki közülük köznapon, a templom után egyenesen az misszionáriushoz megyén, mondván: *Pai,*¹ fizess nekem, hogy a templomba jöttem. Fizetés nélkül egy tapodtat sem tesznek. Másként a fizetés nem nagy: egy horog, vagy egy varrótű, vagy egy kevéske méz, vagy más ilyen dib-dábságok”. „Semmi fenytéket fel nem vesznek”.

Egy különösen vad törzs néhány tagja járt Tapujtapera városkában, ahol Fáy akkor még tartózkodott. Fáy nagyon szeretett volna ezek közé menni. A rendfőnököt arra kérte: „hogya minél sanyarúbb missiója van, arra méltóztassék engem küldeni”. A vadak közül Fáy néhányat magához hívott. Maga beszéli: „Magamhoz hívatam őket és rendre megöleltem, meg is csókoltam; ők viszontag mosolyogván magukhoz szorítottak és akik tudták az luzitánusok nyelvét, velem diskurálni kezdettek. Ha ott lettek volna Kegyelmetek, úgy vélem, nevettek volna. De már nagy szeretetekbe estem; biztattak is, hogy rövid idő múlva maguk nyelvére megtanítanak engemet . . . Végtül búcsúzás helyett gyűrűt és dohányt kértek; adtam is mindnyájuknak”.

Úgy látszik, Fáy nemcsak európai kollégái, hanem az indiánok is hamar megszerették. Maga beszéli, hogy egyszer éppen egy társával, P. Szluha Jánossal s más társaival beszélgetett a szobájában, amikor bejött egy indus s azonnal nekiment és összeölelgette e szavakkal: „Tapuytinga katu, Tapuytinga katu. Jó az fehér

¹ Atya, páter.

barbarus, jó az fehér barbarus; örömeiben kacagván és ugrándo-zván”.

A páterek fő törekvése az volt, hogy a vad indiánokat az erdőkből kicsalogassák s a keresztény falvakban való megtelepedésre édesgessék. Fáy írja, hogy éppen akkor két törzset sikerült a telepítésnek megnyernie. Egyiket, úgymond, a luzitánusok „gamellasnak híjják, a rettenetes nagy ajkak miatt; azt kis-korukban meghasítván kerekded fát tesznek belé és esztendőnkint megnagyobbítják mindaddig, míg olyanra nem nő, mint egy nagy fakanál, amicsodással az aludt-tejet szokták szedni. Máskülönb en nem volna igen ocsmány nép; az asszonyok ezt nem cselekszik, hanem csak a férfiak”. Hamarosan ráállottak, hogy az erdőből kijöjjenek és az oktatást felvegyék, mire a provinciális kiment hozzájuk és szentmisét mondott nekik. Ezalatt a katonák a szokás szerint „kilőtték a fegyvert”. „A vad nép ezt először hallván, rettenetesen megijedtek, és mint nálunk a marhák szoktak, idestova futkostak, nagy sikítással és félelemmel. Visszatérvén eztán a puskákat nézték és álmétkodtak, mi szólott olyan nagyon; de rettegván mentek a puskákhoz. A katonák másodsor kilóvén a fegyvert, újonnan elszaladtak.”

Mise után a provinciális a tolmáccsal hozzájuk ment, a süvege a fején lévén. „Nosza a nép csodálni kezdte a süveget; P. Provinciális-hoz mentek, a süveget a fejről nagy policiával levették és fejekre tévén, egymásután mind férfiak mind asszonyok nevetni, kacagni, örvendezni kezdettek a süvegnek. P. Provinciális, hogy a fejét oltalmazná a verőfénytül, mely itten igen ártalmas, egyéb nem lévén a keszkenőjét tette a fejére; de ez is megtetszett a barbarusoknak; azért amit a süveggel, ugyanazt cselekedték a keszkenővel. Mit kellett csináln? Mindakettőt nekik ajándékozta a P. Provinciális. És amit ezzel csináltak, ugyanazt mívelték két társival is”.

A nehéz területen Fáy csakhamar feltalálta magát s hamarosan egyik legkiválóbb hithirdetőnek bizonyult.

A forró égövben, majdnem pontosan az Egyenlítő táján, sorba járta a vad törzseket és szelíd jóságával egymásután nyerte meg őket a keresztény hitnek s a letelepült, erkölcsös életnek. Tapujtapera után a Szent József redukcióban dolgozott másfél évig, majd Maracuban, majd miután 1755 április 13-án az ünnepélyes négyes fogadalmat letette, Cararában a Pinaré-folyó mellett, mint Szluha János segítőtársai, a guajajaza-indiánok között. Rendtársa és barátja, a mainzi származású P. Eckart Anzelm feljegyzi róla, hogy lángbuzgalmában fáradhatatlanul járt-kelt a vad indiánok között, s iparkodott őket letelepedésre s a kereszténység felvételére bírni. Fáradozásait szép siker koronázta; a Pinaré folyó partján Carara közelében külön redukciót, keresztény indiánteletet alapított az amanajoz-indiánok között, amely Eckardt szerint „az egész Amazon vidéken elismerten a legszebb keresztény telep lett.”

Hogy mibe került egy-egy ilyen telep megalapítása, arról a mai embernek nehéz fogalmat alkotnia. Nemcsak a bennszülöttek nyelvét kellett mindenképpel fáradságosan megtanulni; ami Fáynál, mint magyarnál, annál többet jelentett, mert neki anyanyelvén kívül máris több idegen nyelvvvel kellett megbirkóznia; Fáy a németen, latinon, *angolon* kívül portugálul is megtanult, mielőtt a bennszülött nyelvekre vetette magát. Azonkívül folytonos életveszély fenyegette a még meg nem tért indián törzsek részéről. Magán a telepen mindenről a hithirdetőnek kellett gondoskodnia: az őserdő irtásáról, a talaj művelhetőségétéről, épületek emeléséről, a földművelés és némi kezdetleges ipar meghonosításáról, az indiánok munkára szoktatásáról, templomról, iskoláról, hitoktatásról, szóval mindarról, amire egy teljesen vad és civilizálatlan néptörzsnek kereszténnyétételében és civilizálásában szükség volt.

Azok a bámulatos eredmények, amelyeket az Amazon-folyó roppant kiterjedésű tájain az Egyház a polgárosulás terjesztése körül elért, mindig a missió

legodaadóbb fiainak emberfölötti erőfeszítései árán jöttek létre. A derék misszionáriusnak, ha a vad népek nyelvét nagy keservesen megtanulta, s minden ékesszólását összeszedve őket a letelepedés gondolatának megnyerte, végtelen türelemre volt szüksége, hogy ezeket a kóbor és semmiféle munkához nem szokott nomádokat fegyelmezett, erkölcsös és munkás életmódhoz szoktassa, alkudozva, dicsérgetve, apró ajándékokat s kitüntetésekét osztogatva, rávegye őket az évezredes rengetegek kidöngetésére, építő és földmívelő munkára.

Szerencsére a kereszténység magasztos igazságai úgyszólván első pillanatra mélyen megragadták a primitív, de alapjában romlatlan lelkű ősnépeket, s a *m'isz*-szionáriusok önfeláldozó szeretete hamarosan megnyerte szívüket. Számos akkori utazó meghatott szavakban számol be arról a szeretetről, amellyel ezek a tegnapelőtt még pogány törzsek a pátereken csüggttek, akikben mindenüket látták: atyjukat, tanítójukat, papjukat, orvosukat, munkavezetőjüket, s nem utolsó helyen a kizsákmányoló európai hatalmakkal szemben elszánt védelmezőiket. Nem egy főúri család sarja s nem egy volt főiskolai tanár dolgozott maga is hónapokon át az indiánok között az egyenlítő táji hőségben, moszkító kaja és kígyók veszélye között, fejszével, fűrészszel, ásóval, kapával a kezében, mintha csak gyermekkor óta egyebet sem tanult volna.

Kevéssel Fáynek Európából való távozása után Fáy forró vágya teljesedett: anyja is katolikus lett. Fáy ezt a hírt már csak Maranyonban vette 1754-ben, még pedig egyszerre két levélből: a Fáyakkal rokon P. Melczer Mihály és P. Tiborcz leveléből.

AZ ELSŐ VIHARFELHŐK

Ki hitte volna, hogy ennyi áldozatnak és önfeláldozó szeretetnek gyönyörű eredményét maguk az európai keresztény kormányok fogják hamarosan

tönkretenni, még hozzá oly barbár kegyetlenségek és igazságtalanságok egész sorozatával, aminőkhöz hasonlót keveset ismer a történelem!

A brazíliai gyarmatok ekkoriban a portugál korona birtokai voltak. Pombal saját öccsét, Carvalho Ferencet tette meg Maranyon és Pará tartományok kormányzójává, s ez a sötétlelkű ember, aki alatt a délamerikai tartományok kizsákmányolása s az indiánok kiuzsorázása tetőfokra hágott, csak kellemetlen ellenőrzőket látott a hithirdetőkben. Éppen P. Fáy volt az, aki Carvalho és Pombal haragját akaratlanul is a legélesebben ráirányította a missiókra. Fáy ugyanis bizalmas levélben jelentést tétetett a portugál királynénak azokról a visszaélésekről, amelyeket a portugál korona képviselői az emberi igazságosság ellenére s a hitterjesztés nagy kárára állandóan elkövettek. Ezt a levelet Pombal elfogta s bosszút esküdött a misszionáriusokra. Most már csak ürügyet keresett a gyűlölt páterek munkájának megakasztására.

Amikor Fáy arról értesült, hogy az amanajozok szelíd, békés lelkületükkel élénken különböznek a vérszomjukról ismert többi indián törzsektől, elöljárójától engedélyt kért és kapott arra, hogy az amanajozok közé hatoljon. Ezek szívesen fogadták és csakhamar hajlandóknak is mutatkoztak letelepülni s magukat a portugál korona fennhatósága alá rendelni, azzal a kikötéssel, hogy mentsék fel őket azoktól a terhes szolgálatoktól, amelyeket a portugálok az újonnan megtértektől követeltek. Fáy meghallgatta e kívánásokat, de nem ígért semmit, s közben azonnal hozzálátott a letelepítés munkáihoz.

Eljárásában nem volt semmi törvényellenes vagy megtámadható. A még II. Pedro király által kibocsátott *Regimento das missoens* szóról-szóra így intézkedett: „A hithirdetők bármily föltételek mellett megállapodhatnak az indiánokkal, ha ezek e föltételekhez kötik abbeli készségüket, hogy erdeiket elhagyják és

Krisztus hitére térnek.” Ez az intézkedés nemcsak a hithirdetés, hanem a portugál állam szempontjából is méltányos volt, mert hiszen a hithirdetők munkája a portugál hatalomnak is megbecsülhetetlen előnyöket jelentett. A gyarmati tisztviselők azonban túltették magukat a korona humánus intézkedésein s a keresztény hitlejlesztés nagy kárára azt követelték, hogy minden indián férfi, aki megkeresztelkedik, 15 éves korától 50-ig katonai szolgálatot teljesítsen a portugáloknak. Fáy egyébként nem vette önhatalmúlag igénybe a királyi engedélyt, hanem azonnal Lisszabonba írt s P. Fonseca Benedek, a rend missziós gondnoka révén gondoskodott arról, hogy az amanajozok települési feltételei az udvar elé terjesztessenek.

Legnagyobb meglepetésére s fájdalmas megdöbbenésére, mint a villám a derűs égből, az engedély helyett Carvalhotól elfogatási parancs és deportálási rendelet érkezett ellene és rendtársai ellen, azon a címen, hogy Fáy „jogosulatlanul kötött az amanajozokkal a portugál koronára nézve sérelmes és káros szerződéseket”. Fáy érezte, hogy ez csak ürügy s bízott abban, hogy a legelső kihallgatáson, amelyben része lesz, fényesen beigazolhatja ártatlanságát s hivatkozhatik azokra az értékes szolgálatokra is, amelyek mint idegen állampolgár a portugál koronának tett.

Ez a kihallgatás azonban sohasem következett be: Fáy kihallgattatlanul és elítéletlenül szenvedett e perctől fogva oly kegyetlen fogságot, aminőt rablókra sem szabnak ki s amelytől csak a halál váltotta meg. A száműzetésben s később a portugál börtönökben osztályosa lett barátja, Eckart is, aki naplójában sűrűn emlékszik meg magyar barátjának szenvedéseiről.

Az elfogatási parancs nem a redukcióban érte Fáy, mert időközben lázbeteg lett s a maranyoni kollégiumba rendelték vissza, ahol az 1757. évben fiatal rendtársait tanította teológiára. Itt érte a deportálási parancs: őt és 4 társát, még pedig P. Toledo vizitátort, P. de Rocha viceprovinciálist és maranyoni

rektort, P. de Oliveira parai missziós-gondnokot és P. Moreirát kereskedelmi hajóra rakták s elindították őket Lisszabon felé. A hajó november 28-án indult el Párából és harmadfél hónapi hányódás után 1758 február 15-én érkezett Lisszabonba.

P. Fáy az egész úton ágyban fekvő beteg volt.

HARC A JÉZUSTÁRSASÁG ELLEN

Joggal kérdezheti mindenki, mi volt a rugója annak a jezsuitagyűlöletnek, amely a Bourbon-udvarok minisztereit egymásután a rend nyílt üldözésére és a rendtagok számkivetésére hajtotta?

A XVII. század folyamán két olyan szellemtörténeti tényező találkozott, amelyek mindegyike természeténél fogva magával hozta a Jézustársasággal való heves szembehelyezkedést. Ezek egyike a voltaire-i felvilágosodottság mozgalma volt, az istentelenség irodalmi lábrakapása, amely az irodalomból csakhamar a szalonokba és a kormánykörökbe is átcsapott; a másik pedig az a fejedelmi abszolutizmus, melynek tobzódása csakhamar a francia forradalomhoz s ebben épp a fejedelmi tekintély teljes megsemmisüléséhez vezetett. Mind a két irány, valamint a teológiai köröket megfertőző janzenizmus is, legélesebb ellenfelét, legveszedelmesebb akadályát a Jézustársaságban látta. Nem mintha ennek a rendnek külön teológiája és külön állambölcselete lett volna, hanem pusztán azért, mert akkoriban ez összpontosította magában az egyházi erőknek legvitálisabb és számbelileg is egyik legjelentősebb csoportját.

A Jézustársaság akkor valósággal hatalmának tetején állott; minden tudományágban, a szónoklatban és művészetekben tagjai haladtak az élen, ők voltak a fejedelmek gyóntatói, ők ültek az egyetemi katedrákon, ők jeleskedtek a nagyvárosok templomainak szószékein, ők látták el talán több mint 80 százalékban a közoktatásügyet s a tengerentúli missziók nagyrésze is az ő vezetésükre volt bízva. A jezsuiták épp

azért, mert sem politikai, sem egyházi méltóságokra nem pályáztak, a legfüggetlenebb erkölcsi testület voltak s mert hitvédő buzgalmukkal nagy műveltséget és teológiai tudást kötöttek össze, magától értetődő volt, hogy minden egyházellenes mozgalommal azonnal ők szálltak elsősorban síkra. Ezért voltak ellenségeik igen nagy számmal, nemcsak a protestánsok, hanem a janzenisták, a fejedelmi abszolutizmus hívei és természetesen leginkább a felvilágosodottság és hitelenség zászlóvivői között. Hatalmuk érthetően legnagyobb a tisztán katolikus országokban volt: Franciaországban, Spanyolországban és az olasz államokban, így könnyen megmagyarázható, miért irányult az ellenük minden követ megmozgató mozgalom is elsősorban ezekben az országokban a rend ellen.

Ennek a mozgalomnak egyik legtehetségesebb, legelszántabb s legharciasabb elindítója Pombal volt, a portugál miniszter és diktátor. Voltakép ő szervezte meg az egész jezsuitaellenes küzdelmet s a többi Bourbon-udvar csak az ő példáját követte, amikor a jezsuitákat meglehetősen azonos módon és eszközökkel előbb erkölcsileg tönkretenni, azután erőszakkal elpusztítani igyekezett. Az a brutális kíméletlenség, ahogy ezt a rendi üldözést végrehajtották, ma már úgyszólván meg sem érthető; akkoriban azonban, a fejedelmi önkény utolsó fellobbanásában a legnyersebb erőszakoskodásokat sem tartották túlzottnak, mihelyt igazában vagy képzelten a fejedelmi tekintély védelmében kellett azok alkalmazniuk.

Egyébként Pombal nem állt meg a jezsuiták elpusztításánál, hanem utánuk a többi szerzetesrendeket, a püspököket és világi papokat is sorra vette s mindenkivel kegyetlenül éreztette hatalmát, aki az ő vallásüldöző önkényével szembeszállt.

Növelte Pombal dühét a jezsuiták ellen az is, hogy a jezsuita hithirdetők az indiánok emberi jogainak védelmében felidéztek azokat a fennálló törvényes

rendelkezéseket, amelyek a bennszülöttek lelkiismeretlen kizsákmányolásának útjában állottak. Ez szolgáltatott aztán kényelmes ürügyet azoknak a felségsértő vádaknak terjesztésére, amelyek alapján a jezsuiták üldözése s az ellenük alkalmazott erőszak a törvényesség némi látszatát kapta.

A DEPORTÁLÁS

Hovahamar az összes portugál gyarmatokat „megtisztították” a jezsuitáktól. A jogi kérdés Pombaléknak sehol sem okozott sok gondot. Egy-két vád a hithirdetők ellen, melyet a röpiratok tízezrei terjesztettek, Pombalnak elegendő jogcímet szolgáltatott arra, hogy a birodalom területén működő valamennyi Jézustársasági rendtagot üldözőbe vétesse. Kihallgatásról, szabályszerű eljárásról, ítéletről sehol még szó sem volt. E helyett a szerzetesekkel kezdettől fogva úgy bántak, mint közönséges gonosztevőkkel.

1760 áprilisában hozták haza az utolsó hithirdetőket Brazíliából. 124 szerzetest osztottak be két hajóra s azonkívül 53-at egy egészen kicsiny vízi járműre, mely a rend tulajdona volt, amolyan partmenti haj ócskára, melyen a provinciális hivatalos látogatásait szokta végezni, minthogy a rendtartomány missziói egymástól igen távol estek. A portugálok azon ürügy alatt foglalták le a kis hajót, hogy „hadihajó” s mert a jezsuiták 60 ágyúval szerelték fel; amiben az igazság annyi, hogy a kis hajón csakugyan akadt 6 egészen kicsiny mozsárágyú, melynek egyetlen rendeltetése az volt, hogy szokás szerint üdvözölje a városokat és erődöket, melyek mellett elhaladt. Az egész hajónak mindössze hat szűk kabinja volt; ezekben a kabinokban szállásolták el az 53 szerzetest s így vitték őket Lisszabon felé.

Pernambucóban és Rio de Janeiróban 119 jezsuitát tettek hajóra s ez utóbbi kikötőben azonkívül röviddel utóbb még 198-at.

Alig léptek a szerzetesek a kiszabott hajókra,

rosszul öltözve s a legszükségesebb dolgoknak is híjával, azonnal a hajó fenekére taszigálták le őket, ahol a szó szoros értelmében egyik a másik felett feküdt s alig bírtak mozdulni. Hiába kérték az öröket, hogy legalább szükség esetén engedjék őket a fedélzetre; lent kellett maradniok a bűzben és szennyben a legforróbb egyenlítői kánikula napjaiban is. A portugálok úgy bántak e nagyműveltségű hithirdető papokkal, mint az állatokkal; a kéthónapos utazás egész ideje alatt oly szűken mérték nekik nemcsak az ételt, de még a vizet is, hogy többen közülük, a szomjúságtól félőrülten, a szennyvizet is megitták. Négyen haltak meg útközben; a hajó kormányozója nem engedte meg, hogy a végső szentségekben részesüljenek, mert úgymond, „exkommunikáció alatt vannak.” A szomjúság volt a leggyötrőbb kín valamennyi szenvedés között. Az 53 szerzetesnek, akik a Társaság kis hajóján utaztak, május 11-én megengedték, hogy a fedélzetre jöhessejenek s ott jelen lehessenek a szentmisén. A mise után egy Rodriguez Vince nevű 70 éves szerzetes pap térdreesett a kapitány előtt s a kereszten szomjúságot szenvedő Krisztusra kérte, hogy engedje meg szomját oltani. A felelet az volt, hogy ettől kezdve nem volt szabad senkinek a fedélzetre jönni. Még aznap két páter szomjan halt, egy harmadik másnap, harmadnap egy 90 éves aggastyán követte őket a halálba. A rio de janeirói hajó sebésze leszállt a hajó fenekére, hogy ott a betegek után nézzen; de alig hatolt le a hajó mélyébe, fuldokolva rohant vissza a fedélzetre s így szólt a kapitányhoz: „Uram, ha nem enged több levegőt a foglyoknak, nem hiszem, hogy egyetlen egy is élve kerüljön Lisszabonba.”

Egy szintén foglyul ejtett, de később kiszabadult rendtag, Du Gad kiegészíti e szomorú részleteket. A párái hajón heten haltak meg útközben. Többi közt egy 70 éves aggastyán, kinek nem voltak már fogai s aki mégsem kapott más eledelt, mint a kőkemény kétszersültet s így a szó szoros értelmében éhenhalt. Eleinte 80-at zártak a hajón egyetlen helyiségbe, melynek nem

volt más ablaka, mint egy nyomorúságos szellőztető lyuk. A levegő csakhamar annyira megromlott, hogy a foglyok kénytelenek voltak felváltva közeledni egy-egy percre a nyíláshoz, hogy némi levegőhöz jussanak. Az első nap egyáltalában nem kaptak enni semmit.

Amikor Lisszabonba értek, még a kikötőben egy királyi biztos szállt a hajójukra s valamennyi rendtagnak kegyelmet ajánlott fel azzal a feltétellel, hogy hivatásukról s rendi öltönyükről lemondanak. A rendtagok megvetéssel utasították vissza az ajánlatot, mely az aposztázia árán kínálta nekik a szabadságot. Erre legnagyobb részüket Itáliába deportálták, a többieket a portugáliai azeitaói, az idegeneket pedig a Szent Julián-börtönbe zárták. Az azeitaói börtön is tele volt már előbb ide hozott jezsuitákkal, kiknek nagy része beteg vagy megtört aggastyán volt; az összes fogoly jezsuiták száma egyedül ebben a börtönben meghaladta a 120-at, Az újonnan érkezettek a rettenetes tengeri utazás után egyéb enyhülést nem kaptak, mint egy kis hideg vizet. Azok között, akik egyenesen a Szent Julián-börtönbe kerültek, két magyar pátert találunk: P. Szentmártonyi Ignácot és P. Kayling Józsefet.

FÁY ÉS ECKART

Fáy sorsáról Eckartnak naplója értesít minket.

„1758 február 15-én délután — írja Eckart — végre portugál parthoz ért a hajó, mely bennünket foglyokat Európába hozott. A parton nagyszámú népsokaság várt reánk, amelynek soraiban számos jóakarónkat ismertem fel, így többi közt Paradis grófot, a volt osztrák tábornokot, aki elutazásunk előtt 1753-ban valamennyiünket megvendégt. Most azonban nem sokáig beszélhettem vele. Pombal parancsa szerint 8 kocsit várt reánk 15 száműzött jezsuitára; ezekbe azonnal be kellett szállnunk s még rendtársaink üdvözlésére sem volt szabad Lisszabonba betérnünk. Még

ugyanazon délután két mérfölddel tovább vittek bennünket Sacavem városkába, ahol az éjet töltöttük.

„Másnap ismét útra kellett kelniünk. Hová? merre? nem tudtuk. Két erősen felfegyverzett lovas volt a kíséretünk. Csúnya idő volt, csípős hideg, s az utak csaknem járhatatlanok. Ketten ültünk egy-egy kocsiban. Az én kocsitársam P. Fáy Dávid volt, az amanajozok hithirdetője. Kocsisunk oly ügyes volt, hogy járművünk útközben kétszer-háromszor is felfordult. E kisebb kellemetlenségek ellenére is jókedvünk volt s a Társaságot ért eseményekről beszélgettünk.”

P. Fáy és négy maranyoni társát más hajó hozta Portugáliába, de a hajók csaknem egyszerre érkeztek meg. P. Fáy hajója a pátereken kívül még egy foglyot hozott: egy maranyoni bírót, akinek az volt a vétke, hogy jóindulattal viseltetett a hithirdetők iránt s egy pörös ügyben a javukra döntött.

Megérkezésük után mindjárt az első napokban egy röpirat került a páterek kezébe, amely az előző évben Lisszabonban jelent meg. A száműzöttek rémülve olvasták a rágalmakat és gyűlöletes ferdítéseket, amelyekkel a röpirat a paraguayi jezsuiták állítólagos köztársaságáról s a braziliai hithirdetők gonosztetteiről emlékezett. A röpirat Fáy névleg is a felségsértés büntetésével vádolta. Fáy megdöbbenve vette észre, hogy a vád alapját éppen a lisszaboni missziós gondnokhoz intézett levelének egyes kiragadott s elferdített részei képezték. Eckart a röpirat szerint a jezsuita „köztársaságnak” egyik „tüzéségi parancsnokaként” szerepelt, valószínűleg azon az alapon, hogy missziós telepén, Trocanóban, csakugyan volt két apró, kimustrált mozsárágyú, amely valamikor a telepet támadó vad törzsek elriasztására szolgált s amelyeket később már csak bizonyos ünnepélyek alkalmával, az ünnepi öröm emelése céljából használtak. Pombal, az effajta röpiratok értelmi szerzője s buzgó terjesztője, aki azokkal egész Európát, az uralkodóházakat, a püspöki udvarokat s a rendfőnököket elárasztotta, szigorúan

megtiltotta a portugál jezsuitáknak, hogy e vádakkal szemben még csak cáfolatot is tegyenek közzé.

A röpirat hatása alatt foglyaink már sejtették, miféle sors vár rájuk. A karaván vezetőinek parancsuk volt, hogy útközben a városokat kerüljék el; nyilván azért, hogy a lakosság ne tüntessen a törvénytelen intézkedések ellen. Lakatlan vidékeken, rossz utakon haladt előre a menet s csak napok múltán érkezett Portóba, ahol Pombal éppen néhány nappal előbb fegyveres erővel vert le egy „zendülést”, helyesebben a lakosság tiltakozását az általa alapított borkereskedelmi társaság visszaélései ellen. A „zendülők” közül tizennyolcat Pombal kivégeztetett s ezeknek levágott fejét a város piacán karókra tűzette. A minden elvetemültségre hajlandó miniszter még azt is megkísérelte, hogy az éppen fogolyként megérkezett és fegyveresen őrzött jezsuitákat is megkísérelje belekeverni az ügybe s őket kürtölte ki a portói zendülés értelmi szerzői gyanánt. Ezt azonban mégsem hitte el neki senki.

A foglyokat még tovább szállították s a portugál határ közelében kisebb rendházakba internálták őket. Fáy és Eckart március 8-án kerültek a Szent Félix-rezidenciába. A házfönökök szigorú parancsot kaptak, hogy az internáltakat a házból eltávozni ne engedjék. Eckartnak az a vigasztalás jutott osztályrészül, hogy ugyanazt a szobát jelölték ki számára, amelyben egykor Borgia szent Ferenc, a rend harmadik általános főnöke lakott.

Portugál rendtársaiktól ismerték meg azután a száműzöttek közelebről azt a tervszerű rágalomhadjáratot, amelyet Pombal kormánya a rend ellen intézett. Egyesek még azzal is vádolták a jezsuitákat, hogy fizikai ismereteik segítségével ők okozták a nagy liszaboni földrengést.

Az amerikai hithirdetők ellen az volt a fővád-pont, hogy a bennszülöttek közt szabadság- és függetlenségvágyakat szítottak. Eckart megjegyzi, hogy ebben az

állításban volt is némi igazság. „A hithirdetők — úgymond — nem egyszer vették nyíltan védelmükbe a bennszülötteket Spanyolország és Portugál kormánya előtt; szembehelyezkedtek azzal az embertelen bánásmóddal, amelyet nyereségvágyó emberek alkalmaztak az indiánokkal szemben, s nem szüntek meg hangoztatni a bennszülöttek emberi jogait, akiket Krisztus vére éppúgy megváltott, mint az európaiakat. E tekintetben P. Vieira Antalt, a maranyoni missió nagy felvirágoztatóját, egyszer annyira vitte szent heve, hogy végül egész Pará város (az európaiak) fellázadt ellene, s a jó páter börtönbe került, ahol éhen is halt volna, ha egy derék szegény asszony nem hordott volna neki ennivalót. Ha ilyenek azok a vétségek, amelyek miatt deportáltak minket, ezeken nincs mit szégyenkeznünk!” — írja Eckart.

De Pombal időközben döntő lépésre készült. A jóindulatú s engedékeny XIV. Benedek pápát I. József király hosszú sürgetése révén rávette, hogy az állítólag meglazult rendi fegyelem helyreállítására rendkívüli vizitátort küldjön ki a Jézustársaság portugáli rendtartományába, mégpedig Saldanha bíborosnak személyében, aki Pombalnak kreatúrája volt. A vizitáció tárgyát éppen az említett röpiratban foglalt vádak alkották. A vizitációt elrendelő brève felhatalmazta a bíborost, hogy szükség esetén bizonyos reformokat léptessen a rendben életre. Pombal azonban a brève-nek egy meghamisított szövegét hozta nyilvánosságra, s abban a reformról szóló részletet önkényesen megtoldotta azzal a kitételrel, hogy a bíboros, ha szükségesnek látja, a rendet Portugáliában fel is oszthatja. Ezzel a csekély módosítással azután az egész országban kihirdette a brévét. De ezzel sem érte be, hanem felhasználva a hatást, amelyet a brève mindenfelé keltett, valósággal kényszerítette az agg és tehetetlen Átalaga Emmanuel lisszaboni pátriárkát, hogy a vizitáció tartamára vonja meg egyházmegyéje terüle-

tén a jezsuitáktól a gyóntatási és prédikálási engedélyt. Az aggastyán a végsőkig ellenállt, de aztán megtörten beleegyezett, majd elhagyta a fővárost, falusi birtokára vonult s ott hamarosan meg is halt. Pombal azonban a suspensiót elrendelő végzést azonnal kifüggesztette az ország valamennyi jezsuita templomának kapujára, így nemcsak szabadságukat vette el a gyűlölt szerzeteseknek, hanem becsületüket, mocsoktalan hírnevüket is.

Ez azonban az üldözésnek még csak az előjátéka volt.

AZ ÜLDÖZÉS TETŐFOKÁN . . .

SZURONYOK KÖZÖTT

Február 16 előtti éjjel egész Portugálban minden jezsuita rendházat katonaság vett körül s reggel a rendtagok arra ébredtek, hogy államfogylok valamennyien. Ez volt a változatos szenvedések kezdete, melyek e naptól kezdve nem szűntek meg egészen Pombalnak kb. két évtized múlva bekövetkezett bukásáig. Ugyanekkor nyíltak meg először a Szent Julián-erődítmény borzalmas börtönei; az első áldozatok egy lisszaboni rendház előljárója s a japán, kínai, goai és brazil missziók gondnokai voltak.

A távoli Szent Félix-rendházat sem felejtették el. „Nagy volt meglepetésünk, írja P. Eckart, midőn egy királyi megbízott lépett be a rendházba több tiszttel kíséretében”. Ez február 16-án reggel volt. A megbízott és a katonatisztek szintén féltek egy kicsit, mert úgy hallották, hogy ebben a házban lakik a híres amerikai jezsuita köztársaság tüzérségi parancsnoka: ama két „ágyú”, helyesebben mozsár tulajdonosa, amelyet a páterek ajándékba kaptak s amellyel nagy ünnepeken üdvölvéseket adtak le. A mozsár kezelőjét, egy egyszerű frátert, képzeletük tüzérparancsnokká léptetett elő. Minden lépésükön meglátszott, mondja Eckart, hogy valami törbecsalástól vagy robbanó alagúttól féltek. Nem is volt sürgősebb teendőjük, mint tüvé tenni az egész házat, abban a hiszemben, hogy majd fegyverekre vagy hadi készülődések nyomaira bukkannak. Csak amikor látták, hogy csalódtak, szűnt meg félelmük. Erre felszólították a házfőnököt,

hogy ami pénz a házban van, szolgáltassa ki nekik; ugyanakkor a rendház összes javait lefoglalták.

A gyűlölet és a nyereségvágy versenyzett ezekben a szentségtörő lefoglalásokban. Még a sírokat is feltörték, hogy azokban kincs után kutassanak. Elvában a páterek csak úgy misézhettek, hogy két katona feltűzött szuronnal kísérte őket az oltárhoz, mintha gonosztevők lennének. Egy pátert, aki papi öltözetben éppen misézni indult a sekrestyéből, egy katona feltartóztatott s szuronyát a páter mellének szegezve visszaüzte őt a sekrestyébe. Portóban Pombalnak egy rokona hajtotta végre a miniszter parancsát; az elvetemült ember kinyitatta az oltárszekrényt, saját szeme előtt kiürítette a szentségtartót s azt mindjárt ott az oltáron egy ötvös mérlegébe dobta, hogy értékét megállapítsa. A legkülönösebb epizód Coimbrában folyt le. A katonák megtiltották a pátereknek, hogy ezentúl is, mint eddig tették, a szegények közt osszák ki az ételmaradékokat. A város szegényei, akik évek óta megszokták ezt az ételalamizsnát, naivul azt hitték, hogy az étel azért marad ki, mert a katonák a pátereknek nem adnak enni s itt megisméltődött az evangéliumi özvegyasszony esete: a koldusok összerakták összekoldult alamizsnáikat, hogy a pátereken segítsenek. A katonák azonban nem engedték meg, hogy a szeretetadomány a rendházba jusson.

Néhány nap múlva, 28-án, hamvazószerdán Eckartot arról értesítették, hogy ezentúl szobáját sem hagyhatja el. Ajtaja elé őrt állítottak. A királyi megbízott különben elég szíves volt a páterekkel; egyszer meg is kérdezte, vajjon miért haragudhatik a király annyira a jezsuitákra. A páterek nem tudtak erre a kérdésre felelni; hiszen ők maguk szerették volna tudni legjobban, milyen alapon bánnak velük ily kegyetlenül?

„Március elsején, írja Eckart, egy közeli rezidenciából 4 páter és 2 laikus testvér érkezett hozzánk.

Másnap négyünket ezekkel együtt útnak indítottak valami új és ismeretlen számkivetési hely felé. Hogy távozásunk ünnepélyesebb legyen, a szomszéd erődből egy csomó tüzért rendelték be e napra. Fegyveres katonaság közt indultunk útnak”. A többiek öszvér hátán utaztak, P. Eckart azonban, mint „legveszélyesebb” valamennyi között, egészen külön, két külön ör között, a menet legvégén. A lakosság nagy számban gyűlt össze az út szélén; sokan csak kíváncsiságból, mások, főleg a szegények, akik azelőtt a rendház ajtajánál étkeztek, könnyezve és hangosan siratva a szerzetesek távozását.

Napnyugtakor a páterek egy kisebb városban háltak meg; az összeverődött tömeg oly nagy volt, hogy a katonák alig tudták leszállítani a pátereket az öszvérekről. Éjjelre egy padlásra internálták őket; csak P. Eckart kapott ismét elkülönített éjjeli lakást s külön is étkezett.

Másnap este Brága városnak szolgált látványosságul a fogoly jezsuiták bevonulása. P. Eckart több ízben hallotta a körülállók ajkáról e megjegyzést: „Ez egészen olyan, mint mikor Krisztust kísérték a hóhérok”. A kollégiumban nagy számban voltak páterek, kiket a közeli rendházakból hoztak össze, mind katonai őrizet alatt; az őrség parancsot kapott, hogy lőfegyvereit használja, mihelyt a rendtagok közül valaki szökni próbálna. Eckartot egy betegszobába zárták s ott hagyták egy hétig, majd innen betegen vitték át a kollégium egyik osztály-helyiségébe; a páter jelenlétében kőművesek jöttek s befalazták a terem ablakait Vé magasságban. A szomszéd iskolatermek egyikében volt elzárva P. Fáy is, kiről Eckart azt mondja, hogy az egész utat állandóan együtt tették meg.

Brágában több mint félévet töltöttek a foglyok. Időközben nagy dolgokról értesültek. Pombal nem kevesebbre vágyakozott, mint valamennyiök vagy legalább egy rész kivégeztetésére. Ekkor állt hatalma tetőpontján; a belemi „merénylet” óta a királynak osztatlan bizalmát bírta. Felhasználva ezt a bizalmat,

a király nevében megkereste a pápát s felhatalmazást kért tőle, hogy úgy a világi, mint szerzetes papság tagjai felett teljes szigorral ítélkezessen s szükség esetén a halálbüntetést is alkalmazhassa, ha azok valamelyikére a felségsértés vétsége rábizonyul, Hogy nagyobb hatást érjen el, bizonyos precedensekre is hivatkozott.

DIPLOMÁCIAI SAKKJÁTÉK

Róma szokott módon, tapintatosan és ugyanakkor szilárdan felelt, rámutatva arra, hogy az állítólagos precedensek egészen más természetűek voltak.

Pombalnak nem tetszett ez a válasz; egyik levelet a másik után küldte Rómába, mintha elfárasztással akarná kierőszakolni a kívánt felhatalmazást. Hevesen vádolta a római kardinálisokat, hogy a jezsuitákkal tartanak, akikről pedig bebizonyosodott, úgymond, hogy résztvettek az összeesküvésben. Római követe, Almada, utánozta Pombalt. „A Szentatyá, monda egy-egy nyilvános gyűlésen, háborúra is kész a portugál király ellen, csakhogy a jezsuitákat megmentse”.

Pombal megbízta Almádat, hogy magánkihallgatást kérjen a Szentatyától s szerezzze meg tőle a felhatalmazást a portugál király számára, hogy a jezsuitákat, akikre a felségsértés vétsége rábizonyul, kivégeztesse, a kevésbbé vétkeket élethossziglan egy marokkói börtönbe vethesse s a többieket Rómába küldhesse, hogy ott „a machiavellisztikus elvekből kijózanodjanak”. A magánkihallgatást megkapta Almada, de az előszobában annyira elvesztette minden bátorságát, hogy midőn a Szentatyához bevezették s a pápa azt kérdezte, van-e közölnivalója a fejedelem részéről, Almada így felelt: „Igen, magánkihallgatást kértem, de mivel látom, hogy több bíboros vár az előszobában, nincs semmi mondanivalóm.” A pápa nem sürgette s a követ nemsokára távozott. Távozásakor azonban így szólt az államtitkárhoz: „Látom, hogy

őfelsége kívánságait a Szentszék sohasem veszi tekintetbe”.

Pombal feltalálta magát. „Mivel a pápa így beszél és egyáltalán nem hallgat ránk, nincs más hátra, mint-hogy tőle függetlenül cselekedjünk”. S a belemi merénylet évfordulóján, 1759 szeptember 3-án aláírta a királlyal a rendeletet, mely a Portugálban tartózkodó összes jezsuitákat száműzte. „A jezsuiták, mondotta a rendelet többi közt, Brazíliában nyíltan háborút izentek a portugál királynak s ez a háború oly mély gyökerekből táplálkozott, hogy ha még 10 évig szabad kezet engedünk az összeesküvőknek, Európa egyetlen hatalmassága sem állhat nekik ellent”.

Egy feltétel alatt azonban teljes amnesztiát ígért a rendelet: ha a rendtagok levetik a szerzetesi ruhát s lemondanak hivatásukról. Ezzel a záradékkal Pombal főleg a fiatalabb rendtagokra akart hatni s bízott benne, hogy a szülők kérelmei s könnyei rá fogják venni őket, hogy a rendtől elpártoljanak. A voltaképeni cél az volt, hogy a rend necsak megszűnjön Portugáliában, hanem megbélyegezhető, saját fiaitól elhagyatva szűnjön meg. Ebben azonban Pombal alaposan tévedett, mert a rendtagok, a legfiatalabbak is, nagyon kevés kivétellel oly lelkesen hangoztatták s írig való hűségüket a rend és fogadalmaik iránt, hogy viselkedésük a lakosság körében mély benyomást tett. Egy fiatalabb rendtag egyenesen levelet írt Pombalnak, amelyben hangoztatta, hogy minden körülmény között haláláig hű marad a Társasághoz s leveléhez csatolta rendi fogadalmait is, melyeket saját vérével írt alá. Több se kellett Pombalnak, azonnal rendeletet adott, hogy ezt a „fiatal fanatikust” azonnal válasszák el a többitől, nehogy heve a többit is magával ragadja.

Ha azonban a páterek abban reménykedtek, hogy a „száműzetés”, amelyről a szeptember 3-i rendelet szólt, csak az ország határán kívül való tartózkodásra utasítja őket, ebben a reményükben alaposan csalódtak. A száműzetés Pombalnál épúgy jelenthetett élet-

hossziglan való börtönt is, mint idegen országokba való deportálást.

BRÁGA-FORTÓ-AIMEIDA

Szeptember 15-én megkezdődött a rendelet végrehajtása. Az éjszaka csendjében több pátert hajóra raktak Lisszabonban s a hajó megindult velük. Egyikük sem tudta merre. Pombal Rómába vitette őket s hogy a pápát megbosszantsa, egyszerűen a pápai állam területén partra rakatta a szerzeteseket. Rómában meleg részvétellel fogadták őket; az örök városba való szegényes bevonulásuk alkalmával több bíboros szeretettel kísérte a menetet s a római előkelőségek közül számosan ajánlották fel a pátereknek vendéglátó házukat. XIII. Kelemen ünnepélyesen fogadta őket s a rövid beszéd, melyet ez alkalommal az egyik páter, az evorai főiskola utolsó kancellárja, a pápához intézett, valamennyi jelenlevő szeméből könnyet fakasztott.

Ezalatt a rendi „reform” is tovább folyt. Saldanha bíboros megbízta a braziliai püspököket a Társaság vizitációjával s talált is köztük nem egyet, aki teljesen az ő szája íze szerint járt el e megbízatásban. Volt azonban, aki nem adta oda magát vak eszközül a hatalomnak. Így a bahiai érsek, aki ugyan szigorúan járt el a vizsgálatban, de nem volt kapható arra, hogy az üldözött szerzeteseket még be is feketítse. A vizsgálat eredményét összegyűjtötte s beküldötte a lisszaboni bíborosnak: a 80-nál több különféle vizsgálati jegyzőkönyv kivétel nélkül dicsérettel szól a páterekről, a vádként emlegetett üzérkedésnek vagy éppen összeesküvésnek sehol semmi nyoma. Bahía egyik legelőkelőbb polgára, Saldanha testvére, különösen fényes bizonyítványt állított ki a páterekről, melyet számos aláírással ellátva küldött el Portugálba. Képzeltető Pombal haragja, aki ilyen bizonyítékokkal nem tudott mit kezdeni. Feleletként felszólította a bátor érseket, hogy székét haladéktalanul hagyja el.

A vizsgálat közben megesett, hogy egy hivatalnok nyilvánosan tolvaj társaságnak nevezte a Jézustársaságot. Ugyanez az ember a kormány nevében oly közönséges tolvajlásokat követett el a rend birtokainak lefoglalása körül (mivel „a rend nem ért azoknak helyes kezeléséhez”), hogy végül is börtönbe került s tolvajok és útonállók közt halt meg.

Brágából október utolsó napján csaknem valamennyi páttert útnak indították Portó felé. Egy 80 éves laikus testvér, aki régóta betegen feküdt s akit a karmelitáknál internáltak, mivel nem bírta volna ki az utat, keservesen panaszkodott, hogy nem hagyják meghalni a rendházban, melyben annyi éven át élt. Eckatra, Fáyra s még néhány idegen páterre csak november 8-án került a sor. Éjjel, fáklyafény mellett indultak velük útnak, nyilván, mert féltek a lakosság ellentüntetéseitől. Még az öszvérek nyakáról is levették a csengőt, nehogy valaki figyelmes legyen a páterek távozására. Portóban látták pátereink azt a hadihajót, mely csak kedvező szelet várt, hogy Itáliába vigye mindazon rendtagokat, kiket valószínűleg előbb Brágából s több más rendházból idehoztak. Pombal rövid idő alatt összesen 1500-nál több portugál rendtagot vetett ki egyszerűen a pápai állam területére, minden nemzetközi jog megcsúfolásával. A külföldiekkel azonban nem merte ugyanezt tenni; ezeket tehát portugál területen kellett elrejtienie országaik külképviselete előtt.

P. Fáyról feljegyzi Eckart, hogy még börtönében is folyton azon törte fejét, miként enyhítsen mások szenvedésein. Nemcsak rabtársainak, hanem még az őrségnek is szolgálatára állt mindig. Az egyik altiszt pl. arra kérte, hogy valami geometriai rajzokat készítsen el neki, mire Fáy nekifeküdt és több héten át végezte e rajzoló munkát. Eckart nem állhatja meg, hogy Virgilius szavait ne alkalmazza erre a munkára: „Sic vos non vobis mellificatis apes.”

Fogságának magányát Fáy imádsággal és olvasmánnyal enyhítette, főleg Juvencius művét olvasgatta

a Társaság történetéről, valamint a londoni jezsuita vértanúkról. Nagy öröme volt, ha a szomszéd templomból az orgonát és az énekes misét hallhatta. Húsvétkor megengedték neki, hogy megjelenhessen a szent szertartásokon, amelyeket egy karmelita végzett a jezsuita templomban, mivel a pátereket már valamennyit elfogták. Azonkívül feljegyzi róla Eckart, hogy Fáy nem érve be a fogság nélkülözéseivel, állandó önsanyargatást is folytatott s annyira ostromozta magát, hogy még az ajtaja előtt őrtálló katonák is megborzongtak az ostorcsapások hallatára.

De Portóban sem volt soká maradásuk. Egyik téli vasárnap reggelen, esős időben, tizenkettőjüket átszállították a megdagadt Duro-folyón s azután drago nyosok és trombitások kísérete mellett hurcolták őket mint gonosztevőket tovább. Útközben egy páter annyira megbetegedett, hogy a katonák kénytelenek voltak állandóan támogatni, hogy ki ne essék a járműből; egy másik szintén megbetegedett, azonban őt is kényszerítették, hogy folytassa útját. Az egyik páter kevés idő múlva bele is halt fáradalmaiba.

AZ ALMEIDAI BÖRTÖNBEN

TÉL A KASZÁRNYÁBAN

Egy heti utazás után utoljára étkeztek együtt a száműzöttek Pinhel városka mellett, egészen közel a spanyol határhoz. Talán még mindig abban reménykedtek, hogy a katonák egyszerűen spanyol területre teszik őket át s visszatérnek. De e reményükben ugyancsak csalódtak. Estefelé elérték útjuk célját: Almeidát, mely hosszú időn át börtönük lett. Dobpergés mellett, kivont karddal, feltűzött szuronnal kísérték be a fogoly rendtagokat az erődbe. Soká kellett várniok, míg elosztották őket: Eckart este 10 órakor került börtönébe. Alig egy órával később 3 katonatiszt lépett be hozzá s azt kérdezte, mi mindent hozott magával. Pénzt, tintát, tollat, papírt, amit csak találtak nála, mind elvették. Ez nem volt elég, átkutatták a páter ruháit is, félig levetkőztették s egyik tiszt a páter testét még a ruha alatt is végigtapogatta, elrejtett tárgyak után keresve. Egy kis ereklyetartót találtak a zsebében, melyet elvettek tőle, épúgy zsebóráját is. Összesen 21-en voltak a börtönben, 9 rendtárs már hónapokkal előbb megérkezett.

A börtön, mint Eckart leírja, eredetileg kaszárnyának épült; az emeletet még mindig katonai célokra használták. A földszintet börtönökké alakították át. Az egyes cellákat kettős ajtó: egy vasrács s egy faajtó választotta el a folyosótól, melyre azonban sohasem eresztették ki a foglyokat. A börtön kormányzója naponkint új öröket küldött le s az örökön kívül katonák álldogáltak folyton a cellák előtt. Ha a cella

ajtaja megnyílt, négy puskacsó s ugyanannyi feltűzött szurony meredt a szerzetesekre. A tél kegyetlenül kemény volt, még áprilisban is hó fedte a börtön tornyait, a börtönöket pedig nem lehetett fűteni. Még hozzá a cellák padlózata egyszerű kőlapokból állt. A nedvesség oly nagy volt, hogy fű és moha nőtt a falak közt. Viszont kárpótlásul a nyár meg rettenetesen meleg volt; a népesség és a katonák közt ez a közmondás járta: „Almeidában 9 hónapig van tél, azután 3 hónapig pokol.”

Az egyetlen szórakozás, mely a börtönök rettenetes magányába némi, éppen nem kívánatos változatoságot hozott, abban állt, hogy éppen a cellák felett voltak a katonák műhelyei; Eckart majd beleőrült egy varga folytonos kopácsolásába a feje fölött. Hónapok múltán, márc. 30-án délután földrengésen estek át, a falak repedeztek s láthatólag mozogtak, de a félelmen kívül más bajuk nem történt. Két hónappal később a páterek egyike meghalt a börtönben. Az örök nem engedték meg, hogy a többi közül csak egy is jelen legyen a halálán s a vallás vigasztalásában részesítse a haldoklót; szentségek nélkül kellett meghalnia, pedig közel hozzá 20-an is voltak papok. Még halála után is soká titkolták elhalálozását s így még imáikkal sem siethettek segítségére.

Az élelem, melyben a foglyokat részesítették, oly rossz volt, hogy még az örök is panaszkodtak miatta. „Micsoda rettenetes börtön!” mondotta az egyik, mikor az ételt hozta. „Csodálom ezt a türelmet”, mondotta ugyanaz máskor.

„Egyetlen társaságunk, beszéli Eckart, a nagyszámú patkány volt, mely börtöneinket eltöltötte. Hiába indítottunk 9-10 napon át fáradhatatlan irtóháborút ellenük, minden fáradságunk kárbaveszett; mindig újak jöttek a megöltek helyébe. Semmit sem kíméltek meg, még az olajat, sőt a kanócot is kiszívták a lámpánkból. Ezenkívül bolhák, szúnyogok és poloskák egész raja gondoskodott arról, hogy aludni se tudjunk.”

Így múlt el az egész tél. A fogoly szerzetesek

remélték, hogy legalább nagyobb ünnepek alkalmával némileg enyhül a sorsuk, mint ez akkoriban általános szokás volt. Ebben is hiába reménykedtek. A király öccsének, Don Pedrónak házassága 1760 jún. 6-án szintén nem hozott semmi könnyebbülést. Ellenkezőleg Pombal ezt a napot választotta arra, hogy végleg szakítson a Szentszékkal. A házasság hivatalos tudtuladása alkalmából a többi udvarok követei mellett szándékosan mellőzte a Szentatya nunciust, Acciajuolót. A nunciust nagyon meglepte ez a célzatosság s azt hitte, ily körülmények közt helytelen volna hivatalosan résztvennie a nyilvános ünnepi manifesztációkon; ezért palotája is kivilágítatlan maradt. Pombal csak erre várt; azonnal rávette I. Józsefet, hogy a nunciust visszahívását követelje. Acciajuolo nem ellenkezett; Pombal pedig katonai őrséggel kísértette ki a határig. A nunciust a spanyol határhoz közel betért a Jézus-társaság egyik kollégiumába s a fogadtatására egybeseregülő páterekhez e jelentős szót intézte: „Én vagyok az utolsó jezsuita, akit kiűztek Portugáliából.” A pápa élénken érezte a sértést, mely a portugál udvar e viselkedésében rejlett s amelyen csakugyan egész Európa megütközött; mindamellet még a portugál udvar iparkodott a sértett félt játszani és elégtételt követelt a Szentatyától.

AZ ÁZSIAI ÜLDÖZÉS

Időközben a portugálok ázsiai gyarmatain is hasonló kegyetlenséggel söpört végig Pombal engesztelhetetlen haragja. 1761 közepén érkeztek meg a goai száműzöttek a Szent Julián-börtönbe. Máskor a hosszú úton, melyet a goai hajóknak Lisszabonig akkoriban meg kellett tenniük Afrika körül, a hajók több helyen kikötöttek s megújították élelmiszerkészletüket; ezáltal azonban Pombal parancsot adott, hogy az egész utat egyben, megszakítás nélkül tegyék meg. Ennek következtében az élelmiszerek útközben csaknem mind

megromlottak s a rendtagok egy része meghalt (számszerint 23-an), más része súlyos betegségbe, skorbutba esett. Ha az utazás még néhány nappal tovább tart, talán egyetlenegy sem ér élve Portugálba. A hajóslégények az elképzelhető legdurvább módon bántak a szerzetesekkel; a kevés és rossz ételt éjjelikenk adták nekik; minduntalan meztelenre vetkőztették őket azon a címen, hogy hátha kincseket találnak ruháikban elrejtve stb.

Midőn végre május 24-én megérkeztek, nem kórházba szállították őket, ahogy illett volna, tekintettel arra, hogy egy sem volt köztük egészséges; hanem a portugálokat más hajókra tették, hogy Itáliába szállítsák őket, — nem egyet közülük, minthogy már mozdulni sem tudott, deszkán csúszttak le a hajóról a csónakokba, melyeken a másik hajóra kellett jutniok — a külföldieket pedig azonnal a Szent Julián-börtönbe kísérték át. Ugyanakkor egy sebészt s még vagy 25 utast vagy hajóalkalmazottat is vasravertek s becsuktak, amiért útközben részvétüket fejezték ki a páterekkel szemben, vagy megkísérelték némileg enyhíteni gyötrelmeiket. Ezek közt volt a hajó lelkésze is, egy derék világi pap, aki mélységes szeretettel vett részt a páterek szenvedéseiben.

A goai foglyok megérkeztekor Mária hercegnő, a király sógornője, Don Pedrónak, a trónörökösnek mélyen vallásos neje a király lába elé vetette magát s úgy könyörgött irgalomért a szerencsétlen szerzetesek javára. Mindhiába: a király teljesen Pombal kezében volt s a miniszter szíve emberi érzést nem ismert.

Csak egyetlen egy gyarmat területén nem sikerült elfogni a jezsuitákat: a malabári tartományokban. A bennszülött fejedelmek, még a pogányok is, annyira szerették a pátereket, hogy inkább magukra vonták a portugál hatóságok haragját, semhogy kiszolgáltatták volna őket. Pombal hadihajót küldött ellenük; ez azonban csak még jobban megerősítette a malabár fejedelmeket elhatározásukban. A portugál őrseget, mely a páterek elleni hajszára indult, a bennszülött

fejedelmek egyszerűen elfogták és bebörtönözték. S a börtönből aligha szabadultak volna ki, ha a hithirdetők maguk közbe nem lépnek s ki nem eszközlik a pogány fejedelmektől szabadonbocsáttatásukat.

Maiszurból három bennszülött katekista jött a keletindiai portugál alkirályhoz azzal a kérelemmel, hogy ne vegyék el tőlük a hithirdetőket. Az alkirály gőgösen azzal felelt nekik, hogyha akadékoskodnak, katonai erőszakkal indul ellenük.

— Ám legyen, felelték a bennszülöttek, jöjjetek a katonáitokkal; de mi szabadok vagyunk s inkább meghalunk, semhogy odaengedjük nektek azokat, akik a mi atyáink a hitben.

— De ha majd úgysem lesz több jezsuita sem Portugálban, sem Goában, felelt az alkirály, mit csináltak majd akkor?

— Majd jönnek mások Franciaországból vagy más európai államból, felelték a bennszülöttek.

— De hogyan fogjátok eltartani őket?

— Amíg földjeinken rizs és gabona terem, addig nekik is jut nálunk enni való.

Egy bennszülött fejedelem, bár maga bálványimádó volt még, azt üzenté a hithirdetőknek, midőn meghallotta, hogy a portugál kormány megvonta tőlük az eddigi szokásos segélyt: „Jertek hozzám, én megosztom veletek rizsemet.” A holland kereskedők is, bár nem voltak katolikusok, felajánlották segítségüket az üldözött szerzeteseknek.

AZELSŐHALÁLOSÍTÉLET

Néhány hónappal az események után Don Pedrónak és Mária hercegnőnek fia született s ez alkalommal egész Portugál örömnepet ült. „Mi, írja Eckart, már megszoktuk, hogy az ilyen ünnepek ránk nézve inkább bajt, mint enyhülést jelentettek. Balsejtelmünk ezúttal sem csalt meg. Szept. 21-én, amikor még javában folytak a nemzeti ünnepségek, Pombal aláírta P.

Malagrida halálos ítéletét.” Malagrida bűne az volt, hogy régebben bátor szókimondással kelt üldözött rendje védelmére s Pombal egyik röpiratára valósággal megsemmisítő cáfolatot írt. Pombal bosszúja egészen különös megbélyegzést eszelt ki a nagy tudományú hit-tudós és hitvédő ellen; az inkvizíció által íteltette halálra, nemcsak mint felségsértőt, hanem mint eretneket és istenkáromlót s ezzel a jeles hitvédő emlékét is beszennyezte a nyilvánosság előtt. Az inkvizíció bíráit előzőleg ravaszul megvesztegette; a főinkvizítor azonban, Dom Joseph, a király természetes testvére, inkább lemondott hivataláról, semhogy kezét ártatlan vérrel szennyezze be. Pombal haraggal bár, de elfogadta a lemondást, Dom Josephet egy karmelita zárdába csukatta s helyébe saját testvérét, Carvalho Pált ültette.

Így most már megindulhatott a parancs teljesítése. A felségsértés vádját egészen mellőzték, nehéz is lett volna bizonyítékokat találni rá, bár Pombal eredetileg az 1758-i merénylet címén tartóztatta le Malagridát. E helyett ráfógták a közben elaggott s elmeegógyintézetben is ápolt páterre, hogy újszerű magánkinyilatkoztatásokat és jövendöléseket hirdetett. A vádlott azzal felelt, hogy mindazt, amit életében mondott vagy írt, teljes engedelmisséggel aláveti az Egyház ítéletének. Ez persze teljes ellentéte annak, amit „eretnek-ségnek” szokás nevezni; de mindez nem hozta zavarba a bírakat, akik végre is azon a címen ítelték halálra, hogy „lázadó az Isten és a király ellen, félrevezeti a népet s vakmerően védelmezi tévedéseit”, A lisszaboni pátriárka egy szuffragáneusa, a spártai érsek „in partibus”, a szokásos módon megfosztotta papi méltóságától s átadta a világi karhatalomnak.

A kivégzés napjául szent Máté napját választották. P. Malagridát gúnyöltözetben vitték a vesztőhelyre; olyan reverendát viselt, melyre bizarr és komikus ördög- és kígyó-alakok voltak festve; szájában zabla volt, „hogy ne káromolhassa az Istent”, mint mondták, valójában azért, hogy ne tiltakozhassék s ne véd-

hesse ártatlanságát. Két bencés kísérte utolsó útjára. A kivégzés a Rocio-téren történt. Először megfojtották, azután testét elégették és hamvait a tengerbe vetették. Jelenlevő szemtanúk bizonyították később, hogy az áldozatnak félig betömött szájából elég érthetően hallották az utolsó percben e szavakat: „Irgalmas Isten, segíts meg ez órában, s légy kegyelmes lelkemnek! Uram, a te kezébe ajánlom lelkemet!”

Az ítéletet és indokolását csak napokkal a kivégzés után tették közzé. Az istenkáromlások és eretnokségek, melyeket Malagrida állítólag hirdetett, oly nevetséges és értelmetlen mondatok voltak, hogyha Malagrida csakugyan hirdette volna azokat, nem kivégezni, hanem mint szegény tébolyodottat az örültek házába kellett volna zárni; aminthogy ismeretes volt, hogy a hetvenéves aggastyán, kit a szenvedés és a börtön egészen megtört, a gyötrelmek közt csakugyan elvesztette józan esztét.

A kivégzés hírért Európa-szerre megrendüléssel fogadták. Spanyolországban a Társaság házaiban Malagridát mint vértanút ünnepelték; Rómában XIII. Kelemen engedélyével szobrot állítottak neki és az emlék-feliratában a kivégzettet mint az igazság rettenthetetlen védelmezőjét s lángbuzgalmú apostolát ünnepelték. Portugáliában a királyi inkvizítorok a maguk részéről szintén nagy ünnepélyt rendeztek a „szent Officium győzelmének tiszteletére”. Isten bosszúja azonban, úgy látszik, szintén nem késett; valamennyien, akik Malagrida halálának okozói voltak, nagyon rövid időn belül tragikus véget értek.

Az almeidai börtönőrök különben úglátszik napról-napra gyanakvóbbak lettek. Eckartnak, kitől mindenét elvették, sikerült időközben egy kis tintát s néhány papírlapot szereznie. Ezt a kincset sem őrizhette meg sokáig. December 1-én hirtelen három tiszt hatolt be cellájába s átkutatva minden zugot, megtalálták és elvették a papírost és a tintát. Most már csakugyan

csak a breviáriuma maradt meg, de ebből is kivették az üres lapokat s a képeket.

Az üldözött jezsuiták védelmére senki sem emelte fel eddig szavát a pápán kívül, ki az 1760-i konzisztóriumon meleg hangon fejezte ki bánatát a jogtalan üldözés felett. Pombal pamfletjei ellenében nem késett közzétenni azt a 70 nyilatkozatot, melyet a világ különböző részein működő nunciosok, érsekek és rendfőnökök részéről gyűjtött a Jézustársaság működésére vonatkozólag s melyek kivétel nélkül nagyon hízelgők voltak a rendre nézve. 1762-ben a rend újabb elégtételben részesült. Ez év első napján a párizsi érsek, de Beaumont Kristóf emlékiratot nyújtott be a francia királynak, melyben bőven fejtegette a Jézustársaság szervezetét, működését és tudományos érdekeit és végeredményben odakövetkeztetett, hogy a rendet az országban feltétlenül fenn kell tartani. Az emlékiratot 3 bíboros, 9 érsek és 32 püspök írta alá. Ez a tanúskodás azonban a Társaság vesztét már nem tarthatta fel.

Január 28-án Eckart cellájába korán reggel két tiszt lépett be, s felszólították, hogy készüljön útra. Kissé különös felszólítás volt, mikor a fogolynak teljességgel semmije sem volt s így csakugyan minden pillanatban útrakészen állt. Néhány perccel utóbb jöttek is már érte. A foglyokat — köztük Eckartot és Fáy — Öszvérekre ültették s ezzel megindult a menet, természetesen katonai őrség között. Többen csakhamar elájultak — nem csoda, két teljes esztendő óta nem szívtak szabad levegőt — s az öszvéreket csakhamar hordszékekkel kellett felcserélni.

Éjtszakánként közbörtönökben háltak, tolvajok és gyilkosok között. Maguk a kísérő tisztek is azt hitték, hogy a rab papok fogsága majd most véget ér s nagy volt a meglepetésük, midőn kétheti utazás után Lisszabonba érve megtudták, hogy a rabok egyszerűen csak börtönt cserélnek s Almeidából szintén a Szent Julián-erődbe kerülnek, amelyről az a szó járta, hogyha Almeida a tisztítótűz, akkor Szent Julián maga a pokol.

A SZENT JULIÁN-BÖRTÖNBEN

A MÉLYSÉG LAKÓI

A Szent Julián-börtön, ahol már két év óta annyi jezsuita fekszik s ahol Eckarton és Fáyn kívül már Szentmártonyi és Keyling is szenvedtek, valóban megérdemelte a „pokol” elnevezést, Eckart így írja le a máig fennálló börtönt: „A börtönbe lépcsőkön jut le az ember; innen először egy nagyon sötét boltosított folyosóra érünk, mely fölött van a katonák lakása. Egy katonatiszt halad előttünk s lámpással világít a lábunk elé. Egyszer csak kinyit egy ajtót s rámparancsol, hogy lépjek be. Belépek, ő az ajtót bezárja mögöttem: a legteljesebb sötétség vesz körül. Ez hát az én börtönöm! Tapogatózva végigkémelem a helyszínt: az egyetlen bútordarab, amelyre akadok, néhány deszka, amely ezentúl ágyam és asztalom lesz. Körülbelül egy óráig maradtam a sötétségben, ekkor egy gyertyát hoztak. A gyertyának azonban hamar vége volt s a teljes sötétség újra megkezdődött.

„Pombal terve az volt, hogy a páterek egymástól teljesen elkülönítve legyenek, de mivel nagyon sok volt a fogoly és kevés a cella, már másnapról kezdve társat kaptam én is: egyik volt almeidai rabtársamat. Együtt is maradtunk ebben a szűk odúban február 10-től április 4-ig. A 3-i és 4-i közti éjjelen azonban rettenetes zivatar támadt; az eső patakokban zuhogott s a víz a falakon keresztül behatolva teljesen felöntötte börtönünket, valóságos tócsában ültünk. Két szomszédunk sorsa hasonló volt. Lehetetlen volt bennünket tovább is itthagyni s minthogy éppen akkor fejezték

be egy új cella építését, azonnal abba vittek át bennünket. De ezzel a cserével keveset nyertünk. Új lakásunk falai annyira nedvesek voltak, hogy ha hozzáértünk, ujjunk nyoma ott maradt a falon. A börtön kormányzójának az volt a szándéka, hogy visszavitet előbbi börtönünkbe, mihelyt abból a vizet eltávolítják; ezt a szándékát azonban nem teljesítette s ezentúl itt maradtunk nedves börtönünkben, mely valósággal földalatti sírhoz hasonlított: 24 lépcső vezetett le hozzá a föld színéről.”

„Ki írhatja le azt a nyomort és szenvedést, mely itt reánk várt! Éjjel és nappal nem volt más világításunk, mint egy nyomorúságos, folyton pislogó mécs. Valóságos csoda, hogy ebben az állandó sötétségben nem vesztettem el szemem világát. Az erődben rajtunk kívül két ezred katonaság lakott. Hányszor keltettek fel ezek a lármázó katonák éjjeli magányunkból, miután napközben folytonos dobpergés és örökös kutyaugatás volt a multságunk! Fogságunk első évében folyton munkások dolgoztak az erődben; újraöntötték az ágyúkat. A kalapácsütések éjjel-nappal hangzottak s észbontó módon zengett tőlük az egész épület. Ezeket a munkákat is Pombal testvére, Pál, a főinkvizítor vezette.”

„Nem akarom ecsetelni a borzasztó büzt, mely börtönünket eltöltötte, sem a nyár rettenetes hőségét, sem a férgek és poloskák csípéseit, sem a nedves deszkákat, melyekből ágyunk állott. Télen s esős időben a víz a börtön lépcsőjén folyt be s egészen felpuhította lábunk alatt a talajt, úgyhogy nem tudtunk hova állni vagy ülni többé. A halált valóságos jótétéményként vettük volna.”

Lassankint mégis sikerült a pátereknek valaminémű érintkezésbe lépniök egymással, sőt néha levelet és könyveket is juttathattak egymáshoz. Ezeket a kis megbízatásokat rendszeren azok a gyermekek végezték el, akik által az örök egyszer-egyszer az ételt leküldték.

Így nov. 4-én Eckart egy kis könyvet kapott

földijétől, a szintén német P. Schwarztól, melyben ezt a latin verset találta:

Denique cum liber non sis, liber esse peroptas:
 More libellorum vincula tunc cupis?
 Capti hi venerunt, fortique ligamine vincitū:
 Audio quid dicas: Vincula vincit amor!¹

Az egyik páter még ennél is veszélytelenebb módot eszközölt ki az érintkezésre: a cellák falán bizonyos kopogásokkal fejezte ki az egyes betűket. A kopogásokból ábécét állított össze s hogy annak kulcsát társaihoz juttassa, Rodriguez ismert aszkétikus művét, a „Keresztény tökéletesség gyakorlását” használta fel, melyből a foglyok időnkint olvasgattak s melyet egy börtönőr vitt egyik cellából a másikba. Az ábécé kitalálója egy szalmaszálat kormozott be a mécs lángján s azzal a könyv első, tiszta lapjára rájegyezte találmányát; azután ezt a lapot óvatosságból nyállal hozzáragasztotta a könyv táblájához. A szokott órában jött az ő s gyanútlanul vitte át a könyvet a szomszéd cellába. Kevéssel utóbb feltalálónk elkezdett kopogtatni a falon, de senki sem felelt neki: nem vették észre, amit írt. Csak három hónappal később történt, hogy a tiszta lap levált a könyv fedeléről s akkor az egyik fogoly észrevette rajta a már alig olvasható írást. Most egyszerre megértette, mit jelent az a bizonyos, szabályszerűen megismétlődő kopogtatás a falon, melyet oly régóta hallott már. A kopogtatás ezúttal feleletet kapott s az ábécé ismerete mindinkább elterjedt a cellák lakói között. Lassan-lassan valamennyien megismerték. A szegény rabok ezt az eszközt használták fel arra, hogy egymást vigasztalják közös szenvedéseikben, egymástól imádságot kérjenek

¹ Végül mert szabad (liber) nem vagy, könyv (liber) szeretnél lenni, de vajon bekötött könyv-e? Foglyok e könyvek is, erős kötés van rajtuk. De te bizonytal azt feleled erre ugye: „a bilincseket is legyőzi a szeretet!”

maguk, valamint a betegek és halottaik számára s általában, hogy egymással mindazt közöljék, ami a fogolytársakat érdekelhette.

Így telt el az 1762-ik év, majd az 1763-ik, 1764-ik minden különös változatosság és főleg minden enyhülés vagy megkönnyebbülés nélkül. 1763 novemberében egy éjszaka ismét meghalt egy páter a börtönben, a nélkül, hogy a haldoklók szentségeiben részesülhetett volna. Eckart megjegyzi s elhihetjük neki, hogy a rabok egyik legnagyobb szenvedése az volt, hogy — legalább eleinte — nem misézhetek s nem áldozhattak; még a húsvéti áldozást is nélkülözniük kellett. Az egyetlen mód, hogy valaki az Oltáriszentség vételéhez jusson, az volt, hogy ha az orvos bizonyítványt állított ki róla, hogy — haldoklik.

Az 1764-ik év legnagyobb, de éppen nem örendetes nevezetessége az volt, hogy ebben az évben Pombalnak sikerült még néhány hithirdetőt felfedeznie Ázsiában, Makaóban, akik közül 19-et szintén a Szent Julián-börtönbe szállíttatott. A makaói kormányzó először hevesen ellenezte a hithirdetők elfogatását, de úgy látszik, a portugál kormány pénze betömte a száját. Azok között, akiket mint gonosztevőket Európába szállítottak, többen a pogányok között már mint hitvallók kínzásokat is szenvedtek a hitért. Hosszú és fáradságos út után éjfél tájban érkeztek a Szent Julián-erődbe; az örök késedelem nélkül levitték s bezárták őket a földalatti börtönökbe, miután mindent elvettek tőlük, amit csak találtak náluk. Mint ahogy a halottaktól, mihelyt a ravatalra fektetik őket, elvesznek mindent, úgy tettek velünk is, mondja egyikük. Azután betemették őket ezekbe a földalatti sírüregekbe egészen úgy, mint a halottakat szokás. „Még beszélünk sem volt szabad egymással egyetlen szót sem.”

Az új foglyok megérkeztével még nagyobb lett a szorongás az amúgy is túlszűfolt börtönben: 28 magánzárkába most már 92 embert kellett begyömö-

szólni. A cellák nagysága szerint 2, 3, 4, 5, sőt 6 személyt helyeztek el egy cellába. Eckart ezentúl ötödmagával lakott Fáyval is együtt.

FÖLDALATTI ÉLET

Du Gad, a francia jezsuita, kit Kínából hoztak be Portugáliába, következőkép írja le a Szent Julián-börtönt „Relation abrégée de ce qui est arrivé aux Jésuites qui étaient à Macao, en Chine” etc. című iratában:

„Képzeljünk boltozott, földalatti helyiségeket, melyeket vastag téglafalak választanak el egymástól. A helyiségek egy része közepén vékonyabb fallal ketté van választva, más része egyetlen helyiséget képez, úgyhogy több fogoly számára van benne hely. Az, amelybe engem tettek s amelyet nem egyszer értem rá megmérni, éppen 20 arasz hosszú, 13 arasz széles és 8 arasz magas volt. A boltozat fölött átjáróféle van, melyen azonban nemcsak gyalogosok, hanem kocsik és lovak is járnak. A börtön teljesen sötét; ha a breviáriumot akarjuk mondani, vagy egyébként foglalkozni, apró lámpást kell gyűjtanunk. A falakon ablak nincs; csak a boltozat legtetején van egy két arasz hosszú s 3 ujj magas szellőztető lyuk, amelyet azonban kívülről még valami deszka vagy kődarab fed, úgyhogy némi levegő még behatolhat, de világosság már nem. A helyiségnek több mint felét egy szűk, alig 3-4 tenyérynyi magasságú lóca foglalja el, amelyen azt a nyomorúságos kis útításkát helyezhettük el, amelyet magunkkal hoztunk; ugyanez a lóca szolgált ágyul is, mégpedig kezdetben matrac vagy szalmazsák nélkül. Később hoztak matracot, hogy valamivel enyhítsék a helyiség nedvességét. Ez a nedvesség oly nagy, hogy télen s esős időben a falakról víz csepeg le, aminek következtében minden elrothad s a foglyok százféle betegségbe esnek.”

„A terület, amelyen szabadon mozoghatunk,

mindössze egy öt lépésnyi keskeny tér, a lócáktól az ajtóig. Az ajtó kétszeres lakattal s azonkívül még vasléccel van elzárva. Mindössze négyszer nyílik meg naponta: ebéd és vacsora előtt, amikor ételünket hozzák, de rögtön be is csukják maguk mögött az ajtót s egy negyedórával utóbb, amikor elviszik az edényt. Az eledel, amelyet kapunk, nagyon szegényes és a mellett olyan volt, hogy robusztus falusi embernek talán nem ártott volna, de gyenge és beteg szervezetünknek elviselhetetlen volt s a mellett igen kicsiny mennyiségekben mérték. Lehetetlen volt meg nem szánni főleg a betegeket, akik fájdalmukban minden segítség nélkül szűkölködtek. A sebész, akinek egyedül volt szabad a börtönbe lépni, vagy egyáltalában nem jött el, ha hittak, vagy ha eljött is, nem értett a gyógykezeléshez s valósággal siettette a betegek halálát. Az őr, akire bízva voltunk, nem igen engedte meg, hogy a betegek valami erősítő szert kapjanak s hogy e miatt a rendes időn kívül is kinyíljanak az ajtók; egy szegény haldokló a halála előtti napon néhány csepp húsvetést kért: ezt sem adták meg neki. E helyett hoztak neki két nyers tojást. A cellatársak arra kérték az ört, hogy legalább főtt vagy lágytojást adasson neki, mire az őr rövidesen azzal felelt, hogy süssék meg a tojást a lámpa lángjánál maguk.”

„Ruhánk s kevés fehérenemünk, melyet magunkkal hozhattunk, a képzelhető legrosszabb állapotban volt; sohasem mostak ránk s így a ruha valósággal lerothadt rólunk. A börtön kapitánya azonban nem volt arra indítható, hogy legalább a nagy hidegre való tekintettel ruháról gondoskodjék. Ez a könyörtelen, pénzvágó ember, mint később hallottuk, a maga számára tartotta meg azt a csekély pénzt is, amelyet az udvar évenként ruházatunk megújítására küldött. Az ő példájára azután az őrök és szakácsok is iparkodtak nyereszkedni rajtunk s még a szükségest is megvonták tőlünk. Mindezek következtében valóságos kísértetek lettünk: soványak, kiéhezettek, hajunk és szakállunk ijesztően hosszúra nőtt.”

„Azonban végtére is mindezt könnyű volt elviselni Jézus Krisztus szeretetéért. Az Isten akaratában való megnyugvás, a béketűrés és a szenvedés megszokása sokban enyhítették börtönünk ridegségét; de sokkal fájdalmasabb volt, hogy teljesen meg voltunk fosztva az Oltáriszentségtől, a szentmise és a szentségek vigasztaló erejétől. Ki tartotta volna lehetségesnek, hogy egy katolikus országban papok és szerzetesek, akiket semmiféle vád vagy annak látszata sem terhelt, akiknek nagy része már előhaladott korban élt s akik közül legtöbben életüket a közjónak szentelték vagy mint hiithirdetők apostoli munkában dolgoztak, a lelkek megmentésén fáradoztak, nagytekintélyű férfiak, akik közül többen már hajótörést és börtönt, számkivetést és bilincseket is szenvedtek a pogányok között Jézus Krisztusért, vagy pedig nagylelkű hitvallók, akik életük legszebb szakában rendíthetetlenül hívek maradtak hivatásukhoz a legnagyobb csábítások közt is: hogy ezek mind oly bánásmódban részesültek, melyről lehetetlen megilletődés nélkül beszélni s a mellett mint valami kiközösített szentségtörők ki voltak zárva még a hívek közösségéből s az Oltáriszentség vételéből is. Még a húsvéti szent időben is ... S hogy nyomorunkat betetőzzék, nemcsak az élőkkel tiltottak meg minden érintkezést, hanem még a halottakkal is: még könyveinket s írószereinket is elvették, úgyhogy ha nem sikerül mégis módot találnunk rá, hogy a legkülönösebb eszközökkel felfrissítsük értelmünket, talán valószínűsággal állatokká válunk ott a börtön fenekén ...”

„Idővel rájöttünk, hányan vagyunk ugyanazon erődben ugyanazon büntetésre ítélve. A 18 jezsuitán kívül, akikkel együtt hoztak ide minket, egy gazdag és nagyon derék világi is volt itt, akit velünk egyidőben börtönöztek be s azonkívül 70 más jezsuita, kb. a világ minden nemzetéből: 15 olasz, 9 német, 4 magyar, 2 belga, 2 japán, 1 angol s 1 tonkini, a többi portugál. Egyikük már közel 9 évet töltött a börtönben, 15-en hetet, a többi is mind a 6-ik vagy 7-ik évét töltötte itt. Egy részét Portugáliában fogták el,

másokat Afrika, Ázsia, Amerika misszióiban. A legkiválóbbak közt voltak: egy provinciális, az evorai egyetem tanára, több rektor s végül P. Alexander, akiről a röpiratok azt állították, hogy a király ellen elkövetett merénylet három bűnrészesének egyike. A jó páter csak 3-ik börtönében tudta meg a maranyoni jezsuiták által, hogy miről is vádolták.”

„A türelem e mintaképei közt többen voltak 90 évesek, 70 vagy 60 évesek, de voltak fiatalabbak is. Ennyi szenvedés után csakugyan nem csoda, ha csaknem valamennyien vagy súlyos betegségben győtrődtek, vagy annak néztek elébe. Többen megvakultak, mások megsüketültek; volt akinek lába s volt olyan is, akinek egész teste megbénult, úgyhogy mozdulni sem tudott. Egyik-másik sérvet kapott, mások tüdősorvadásban szenvedtek; többen megőrültek. Valamennyinek olyan volt az arca, hogy az örök maguk is csodálkoztak, hogy hogyan lehet ilyen állapotban életben maradni. Ez utóbbiak közül többen az isteni gondviselés jelét látták az Isten szolgáinak e csodálatos életbenmaradásában. Nyolc év alatt csak 12 halt meg, ami ily körülmények közt csakugyan majdnem hihetetlenként hangzik.”

A HALÁL ARATÁSA

A halál az egész 1764-ik évben nem végzett látogatást a foglyok közt; e helyett a következő, 1765-ik évben egymásután 7 rab rendtag életét oltotta ki. Ezek közt volt egy Cuncha Ferenc nevű kínai származású skolasztikus (fogadalmas klerikus), aki 3 éven át mint tolmács szolgált pátereinknek. Mikor elfogták, sikerült megszöknie s ruhát cserélve elmenekülnie. Később azonban ráismertek s a fiatal katekista örömmel vette fel ismét a rend ruháját, hogy megossa rendtársaival azok szenvedéseit. Halála nagyon épületes volt. Több mint tíz hónapon át hősi türelemmel viselte betegségének roppant szenvedéseit a nedves és sötét

földalatti börtön fertőzött levegőjében. A börtön egyetlen orvosa, a már említett, tanulatlan sebész időnkint el-ellátogatott a foglyokhoz s nem volt rossz hozzájuk, de minthogy semmi egyébhez nem értett, mint az érvágáshoz (rendes mesterségére nézve kertész volt; annak is köszönte hivatalát, hogy Pombalnak egyik birtokán kertészkedett), valóságos csoda, hogy még többet nem küldött a halálba. Cuncha, akin a szerencsétlen sebész az utolsó órákban is csak érvágást akart eszközölni, a betegség alatt annyira elgyengült s oly vérszegény volt, hogy cellatársa, a német P. Koffler mindenképen ellenezte, hogy az érvágásba beleegyezzen, melyet már többször alkalmaztak rajta s mindig nagy kárára.

A következő 1766-ik évben megint két halottja volt a börtönnek, de ezúttal egy örvendetes esemény is történt. A már többször említett P. Du Gad rokonsága, miután soká nem kapott hírt a páterről, végre arra gondolatra jutott, hogy talán szintén a portugál börtönökbe került s valóban nagysokára nyomára jött a Szent Julián-erőd internáltjainak névsorában. Nem kisebb személyiség, mint a jámbor Lesczinski Mária, a francia királyné, vetette magát közbe érdekében, mégpedig oly erővel, hogy a pátert 1766 augusztus 8-án, három évi lisszaboni s összesen 5 évi fogság után végre szabadon bocsátották. P. Du Gadnak első dolga volt, hogy felkereste a lisszaboni francia követet s jelentést tett neki arról, hogy a börtönben még két francia rendtag sínylődik; így ezek is kiszabadultak; az egyik 3, a másik 5 hónappal utóbb. Egyiküknek, a skolasztikus Delsartnak sikerült két fogoly levelét magával vinnie, akik közül az egyik cseh, a másik német volt, melynek szövegét Eckart közli, valóságos remekműve az Isten akarátán megnyugvó, hitvalló lelkületnek. Egyik sem kéri, hogy kiszabadításának érdekében lépések tétessenek, hanem csak rend- és honfitársainak imáit kéri, hogy méltóképen tűrjék szenvedéseiket. Az egyik levélben pl. csakugyan megható a következő részlet:

„Akik e soraimat olvasni fogják, talán majd azt gondolják, hogy sorsunk már-már elviselhetetlen. Hiszen ez bizonyos értelemben igaz is, de mi ez mind ahhoz a szenvedéshez képest, amelyet a népek apostola, Szent Pál tűrt el valamennyi tagjában? S ha mérlegre vetem szenvedéseimet a szentély mérlegében, szégyenkezniem kell a felett, hogy én csak ennyit szenvedek Istenért, különösen, ha összehasonlítom szenvedéseimet a Társaság első nagy páterjeinek, annyi dicső vértanújának szenvedéseivel s végül és legfőképp azon kínokkal, melyeket a mi Urunk, Jézus Krisztus szenvedett értünk ...”

„Egy dolog, igaz, nagyon nehezünkre esik: a szentáldozás hiánya . . .”, teszi hozzá ő is és arra kéri „kedves rendtartományának” összes tagjait, hogy éppen azért helyettük is mutassák be mindennap a szentáldozatot s imádkozzanak értük, „szegény rabokért”, akik „bár belenyugodtunk Isten akaratába, de azért gyenge és gyarló emberek vagyunk, semmire sem képesek Isten segítsége nélkül”. Majd így fejezi be: „Főtisztelendő Atyám, kénytelen vagyok befejezni soraimat, minthogy több papírom nincs . . .”¹

Az eddigi bajokhoz még újabb járult, midőn ugyanebben az esztendőben egy angol rendtárs, aki még nem volt pap, megőrült s tobzódni kezdett. Rendtársai kénytelenek voltak szegényt kötelekkel s ruhadarabokkal megkötözni. Kérték, hogy különítsék el a szerencsétlent a többiektől, de kérésük hasztalan volt; kénytelenek voltak éveken át maguk mellett látni az örültet, aki sokszor egész éjjeleken át kiáltozott és hánytavetette magát.

1764 áprilisában Fáy súlyosan megbetegedett s kénytelen volt elfogadni azokat az orvosságokat, amelyeket P. Koffler, a tonkini misszió gyógyszerárának egykori vezetője, valamiképen meg tudott szerezni neki. Fáy buzgó gyónással készült a halálra; majd félrebeszél s éjjelenként rettenetes köhögés gyötörte.

¹ Carayon, Doc. med. i. h. 152. s köv.

Mégis néhány nap múlva túl volt a veszélyen. A veszély aztán még egyszer megisméltődött, de ismét szerencsésen elmúlt. Fáy a kettős gyógyulást rendje fiatal szentje, Gonzága szent Alajos közbenjárásának tulajdonította s ettől fogva kezdte magát Alajosnak nevezgetni.

A veszély azonban csak látszólag múlt el.

1766-ban ismét visszatért a köhögés, a láz, a bélbaj s a vérköpés. A köhögés annyira felsebezte torokát, hogy a beteg már vizet sem tudott magához venni s ha megkísérelte, az az orrán keresztül kifolyt. Most már Fáy másra nem gondolt, mint hogy a halálra jól elkészüljön. „Két nappal halála előtt, írja Eckart, elmondta nekem, hogy bocsánatot kért szent Ignác atyánktól, amiért oly lanyha volt a lelki életben a Társaságban töltött hosszú évek folyamán.”

1767 január 11 -én este 11-kor arra kérte Eckartot, hogy még egyszer hintse meg szenteltvízzel. Utána nagy szomjúságát szeretne volna enyhíteni, de a vizet ismét nem tudta lenyelni. Erre visszadőlt ágyára és csendesen elaludt. Éjfél után egy órával, 12-én, rabtársai sóhajtani hallották: ágya mellé siettek, de akkorra Fáy már kiszenvedett.

AMI A FOGLYOKKAL MEGHALT

Inkább alvónak, mint halottnak hittük volna, írta Eckart; kezét kereszt alakban tette össze a mellén, mintha még halálában is tanújelét akarta volna adni annak, hogy az Üdvözítő példájára a keresztén s a kereszttel akart meghalni.”

A páterek a holttestet, amennyire tudták, tisztességgel elkészítették a temetésre. Reggel 7-kor zörgettek az öröknek s jelentették a halálesetet. Maga a várkapitány is lejött és sajnálatát fejezte ki Fáy halála miatt. Három katona vitte el aztán a testet, mégpedig egyelőre éppen abba a szűk kis börtöncellába, ahová Fáy a megérkezése után három hétre bezárták. Este

10-kor aztán eltemették a testet, mégpedig a Szent Julián-erőd kápolnájában.

P. Fáy öt évet töltött a börtönben, azelőtt más öt évet a délamerikai missziókban; mindössze 45 éves volt, mikor meghalt. Életszentsége még a durva börtönörököt is meghatotta; nem érve be a fogság és betegség annyi fájdalomával, még hosszú és véres önostorozásokkal is sanyargatta magát.¹ Halála előtt bocsánatot kért a börtönöröktől, ha netalán valamiben megbántotta volna őket.

Halála előtt bizonytalán értesült a szomorú sorsról, melybe működésének tere, a délamerikai misszió jutott: a megtért s letelepedett bennszülöttek mindenütt vezető, tanító és atya nélkül maradtak s csakhamar visszazestek a barbárságba, melyből pátereink annyi fáradság árán kiemelték őket. Pombal világi papokat küldött ugyan a páterek helyébe, de azoknak, kiket ő erre a célra kiválasztott, a legritkább esetben volt igazi hit hirdetői hivatásuk s a mellett a nyelvet sem tudták. Pombal egyszerűen segítette a dolgon: elrendelte, hogy ezentúl ne az indiánok nyelvén, hanem portugál nyelven folyjon a térítés. A legképtelenebb kívánság, amelyet ki lehetett eszelni, minthogy az indiánok nem tudtak portugálul s még anyanyelvükön is nehéz volt őket megközelíteni. A jezsuiták 27 gyönyörűen virágzó misszió-telepe rövid időn belül teljesen fel is oszlott s a vadak nagy része visszament az erdőkbe.

A kormány azzal akarta megnyerni őket, hogy címeiket, nemességeket stb. osztott; hitvány falvakat városított, középületeket emelt, természetesen itt megint csak a bennszülöttek közmunkáját véve igénybe. „Nemességet adnak nekünk, mondták a szegény indiánok, de a kenyeret kiveszik a szánkából. A hit hirdetőink eddig mindent ingyen adtak, most fizetni kell a keresztségért, házasságért, temetésért. . . . Igaz, hogy a jezsuiták alatt is volt közmunka, de ez mindössze napi 3 óra volt és csak 5 napon át, mely után 3-3

¹ Guilhermy, Ménologe; i. h. 32. s. köv.

hétig teljesen szabadok voltunk s halászhattunk, vadászhattunk, tehattunk, amit akartunk. Es a páterek a közmunkákból ellátták a betegeinket, özvegyeinket, árváinkat, szegényeinket is s ami még megmaradt, azzal oltárainkat és templomainkat csinosították. Most pedig a nemesség és a városi cím mellett valóságos rabszolgák lettünk; maholnap már a földjeinket sem tudjuk megművelni, sem az aratást elvégezni. Mindennap új és új közmunkát követelnek rajtunk; ma városházat kell építeni, holnap a szenátornak palotát, a plébánosnak házat és ami minden csak eszetekbe jut. Mit használnak nekünk a nemességi címek, ha földjeink megműveletlenek maradnak s mi éhen halunk?”

A VÉGSŐ SZÁMADÁSOK ELŐTT

Az 1769-ik év elején P. Szentmártonyt ismét áthozták az azeitáói börtönből a Szent Julián-erődbe. Ugyanezen évnek egyik legszomorúbb eseménye XIII. Kelemen pápa halála volt. Ez a nemeslelkű pápa a leghevesebb támadások közepette is rendületlenül védelmezte az üldözötteket s ismételten mély és őszinte részvételnek adott kifejezést a Jézustársasággal szemben. Pedig ekkor már Európa legtöbb udvarában a voltaireiánusok és szabadgondolkodók uralkodtak s Portugál példáját a jezsuiták száműzetésében Spanyolország és Franciaország is követte. A pápa helyzete csaknem tarthatatlan lett az udvarok folytonos követelőzései és fenyegetései közepett.

A pápa halálával a kormányok szabadgondolkodó miniszterei mindent elkövettek, hogy szájuk íze szerint való pápa kerüljön Péter örökébe. A háromhónapos konkláve s az ott szereplő spanyol, francia és más diplomata bíborosok története bőven tanúskodik e mellett. Miután a Társaságot országaikból kegyetlen durvasággal száműzték, magában is meg akarták bélyegezni a rendet s elvenni lába alól a talajt a pápai felosztás által.¹ Mindjárt a konkláve megnyitásakor két párizsi

¹ A francia, spanyol és nápolyi követek jelentése szerint a bíborosok három részre oszlottak: jókra, középszerűekre és rosszakra, ami alatt azt kellett érteni, hogy a „jók” a jezsuiták ellenségei, a „rosszak” a rend barátai voltak, a „középszerűek” pedig azok, akiknek érzelmeit e tekintetben nem eléggé ismerték. A „rosszak”, akiket „zelanti” vagy „fanatici” névvel is jelöltek, előre ki voltak zárva a választhatóságból; a Bourbon-kormányok semmi sem tűrő nyíltsággal hangoztatták, hogy oly pápa meg-

levél jutott nyilvánosságra, melyben az Egyház ellenségei nyíltan hangoztatták, hogy a pápai trónon csak Ganganelliről lehet szó. Ugyanarról, akinek bíborossá való kineveztetését XIII. Kelemen keservesen megbánta. Végre is a csel győzött: Ganganelli elhitette a zelanti-párttal, hogy a Jézustársaságnak őszinte barátja s egyenesen azzal az indokolással nyilatkozott a zelantik jelöltje, Stoppani ellen, mert hogy az esetleg fel találná oszlatni a rendet. Egy nappal a nyilatkozat után Ganganellit megválasztották s mint XIV. Kelemen hagyta el a konklávét. Még aznap elterjedt Rómában a hír, hogy a Jézustársaságnak napjai meg vannak számlálva. Pombal öröme határtalan volt, de minthogy a földön, úgymond Eckart, nincs öröm ürm nélkül, az ő öröme sem volt zavartalan. Ez év novemberében testvére, Ferenc, a délamerikai kormányzó, ki oly híven szolgálta a miniszter érdekeit, hirtelen s megrettentő halállal múlt ki: egy mérges képződmény fakadt fel mellében, mely néhány óra alatt véget vetett életének.

Alig hantolták el Carvalho Ferencet, Pombal másik, époly hű testvérére, Pálra került a sor, aki mint főinkvizitátor P. Malagridát halálra ítélte. Hosszú, gyógyíthatatlan betegség sorvasztotta s még életében valóságos holttetemnek látszott. 1770 januárjában halt meg. Mint egyházi férfiú, egy gazdag apátság élvezője volt s — elég különös — XIV. Kelemen, nem tudván még haláláról, 12 nappal halála után bíborosnak nevezte ki. Jellemző Pombal beteges hiúságára, »hogy sehogyan sem akart lemondani a ragyogó címről: még három évvel utóbb is egy egyházi naptár elején az *élő* kardinálisok közé nyomatta öccsének nevét!

A dicsvágy különben is Pombal egyik legkiáltóbb

választásába nem egyeznek bele, aki a jezsuitákat pártolja; mert hogy ezt államuk érdeke így kívánja. A gyenge jellemű és tehetéstelen Bernis bíboros, Pompadournak s a szabadgondolkozók klikkjének kreatúrája, volt a konkláve egyik főkortese; Ganganelli bíboros nem utolsó helyen neki köszönhette megválasztatását. (L. Carayon, *Le père Ricci et la suppression de la Compagnie de Jésus* [Doc. inédivs XVII.] Bevezetés.)

jellemvonása volt s aki kegyébe akart jutni, okosabbat nem tehetett, mintha agyba-főbe magasztalta őt. Amit a mindenre kapható tollak e tekintetben végbevittek, csakugyan minden ízlésnek kigúnyolása. Egyik francia szabadgondolkodó nem átalotta „a világ első emberének” nevezni őt s hozzátette: „Századok munkája volt, míg e csodamű (prodige) létrejöhett, mely magára vonja az egész világ csodálatát . . . Mily szép dolog ujjal, mutatni rá s azt mondani: „íme, ő az! íme, itt van!” O, boldog volna Franciaország, ha megadatték neki is, hogy egy nap ilyen hőst szemléljen fiai között, ily félistent, aminő Oeyras grófja!”

A panegirikus vágyai hamar teljesültek: Marat, Danton s a többi „félisten” csakhamar megadott Franciaországnak is!

Pombalt két testvérének halála semmikép sem ingatta meg; tovább is folytatta zsarnokoskodásait, melyek alatt nemcsak a jezsuiták s általában az Egyház hü fiai, hanem az egész lakosság úgyszólván lélekzeni is alig mert. A titkos törvényszék, melyet Pombal létesített a „gyanúsak” ellenőrzésére, oly rémülettel töltött el mindenkit, hogy senki sem mert hangosan beszélni sem, sokan még az utcára sem mertek kilépni. Lisszabon lakói mint valami remeték éltek a házukban, folytonos aggodalom és félelem között, tartózkodva minden érintkezéstől, mert sehol sem lehettek biztosak Pombal kémeitől, vérebeitől.

A pápai udvarral tíz év óta megszakadt összeköttetést Ganganelli megválasztása után Pombal sietett helyreállítani s az új nunciust tüntető ünnepélyességgel fogadta. A nuncius a Szent Julián-erődhöz egészen közel haladt el; hogy volt-e tudomása a börtönben sínylődőkről, nem tudjuk. A börtön szigora mindenestre ezután sem változott.

Az 1770-ik évben ismét hármat ragadott el a halál Eckart társai közül, köztük egy 91 éves aggasztánt. Akik életben maradtak, szintén mind a halálra

készültek, hiszen emberileg semmi reményük sem volt arra, hogy innen valaha kimenekülnek. A világ megfeledkezett róluk; ők már nem számítottak az élők közé.

Így múltak hosszú hónapok és évek. 1772-ről feljegyzi Eckart, hogy immár 13 éve sínylődnek a földalatti börtönökben, becsületükben megrágalmazva, betegségtől és szenvedéstől elhalmozva, és még mindig se kihallgatásra nem idézték, sem jog szerint el nem ítélték őket. „És mégis, úgymond, bármekkorák voltak eddigi szenvedéseink, azok mind elenyésztek azok mellett, amelyek a közeljövőben vártak reánk. XIV. Kelemen, akit a francia, a portugál és spanyol kormányok szüntelenül zaklattak, engedékenysége által nemcsak nem hozta meg a békét, mint ahogy szeretette volna, hanem újabb viharokat támasztott maga körül.”

A DÖNTŐ CSAPÁS

XV. Kelemen csakugyan egymásután visszavonta az elődje és elődjei által a rendnek juttatott engedélyeket és kegyelmeket s mindenképen érezte, hogy a rend ellen döntő csapásra készül. „Többen közülünk, írja Eckart, kinek minden során meglátszik a lángoló szeretet a Jézustársaság iránt, a halál által menekültek meg a szomorú esemény elől”, névleg két édes testvére, kik közül az egyik mint felszentelt püspök működött Makaóban s kik mindketten egy napon: 1772 február 11-én reggel haltak meg; azután decemberben még két rendtárs követte őket.

A temetés a Szent Julián-börtönben igen egyszerű volt. Éjnek-idején néhány szolga s egy pap jöttek a halottakért. A testet koporsó helyett egyszerűen hulladék-rongyokban vitték el a közeli templomba s ott eltemették. A temetést néha már 6-7 órával a halál beállta után foganatosították; de nem volt veszély, mondja Eckart, hogy esetleg elevenen temetik el őket, mert a testre hányt földet fatömbökkel azonnal oly

erősen betaposták, hogy ez ütések alatt még az eleveneknek is meg kellett volna halnia.

1773 volt a végzetes esztendő, a Jézustársaságot feloszlató brève esztendeje, melyet az erőszakos követeléseknek engedve, XIV. Kelemen hosszú belső küzdelem után július 21-én aláírt. A rémhír szeptember 9-én érkezett meg Szent Julián falai közé. „Akik éveken át minden értesülést a külvilágról oly gondosan távoltartottak tőlünk, írja Eckart, most egyszerre nem győztek sietni, hogy teljes ünnepélyességgel közöljék velünk a nagy újságot.” Pombal közeli birtokán vette az örömhírt s azonnal elküldte egy titkárát s egy írnokot, akiknek jöttére a szenvedőket összehívták börtöneikből a börtön előtti folyosóra. Nagyszámú katonaság őrizte a folyosó összes bejáratait; jelen voltak az erőd tisztjei is. A királyi küldött nagy ünnepélyességgel olvasta fel a brevét, mely után a páterekről letépték a már amúgy is rongyokra szakadt, pókhálóvá kopott jezsuita reverendát.

A fájdalom könnyeket és zokogást fakasztott a fogoly szerzetesek lelkéből, akik szívesen viselték volna tovább is a börtön iszonyait, ha csak tudják, hogy édesanyjuk, a Társaság tovább élhet és dolgozhatik apostoli küldetése szerint az emberek között. Egy betegnek, ki nem bírt megjelenni a folyosón, a vár kormányzója maga sietett megvinni a hírt; a beteg sírva fakadt, mire a kormányzó ráírvallt s megtiltotta, hogy az örömhír felett könnyezzen. „XIV. Kelemen, teszi hozzá Eckart, nem volt ily szigorú: megengedte, hogy sírjunk, csak azt tiltotta meg, hogy akár írásban, akár élőszóval igazságtalanságnak nevezzük a Jézustársasággal szemben való eljárását.”

Pombal diadalmi mámore nem ismert határt. Nem sokkal utóbb rendeletet adott ki, melyben Liszabonnak s az egész országnak összes lakosait súlyos pénzbüntetés terhe alatt kötelezte, hogy házukat három napon át a közöröm jeléül kivilágítsák. Az összes templomokban Te Deum-okat énekeltek hálaadásul egy rend megszüntetéséért, amely állítólag haszontalan

és ártalmas volt az Egyházra; „pedig, fűzi hozzá Eckart, ez a rend még akkor is, mikor már minden oldalról ütötték és üldözték, elég erős volt arra, hogy Erdélyben vagy 10.000 áriánust térítsen vissza a katolikus hitre.”

A felosztatást brève, mint Eckart mondja, siettette több beteg páter halálát; ketten néhány héttel annak kihirdetése után haltak meg.

XIV. Kelemen maga sem élte túl sokáig a felosztatást. A francia papság vonakodott elfogadni a brévét; a párisi érsek, kit a pápa e miatt kérdőre vont, azzal felelt, hogy ebben nem tehet eleget Őszentsége óhajának, mert a brève a kánonjogi formákat nélkülözi s így csak egy magánember véleményeként tekintik; a mellett a pápaságra nézve kevésbé dicsőséges s az Egyháznak és a katolikus hit védelmének mindenképen ártalmas. Az érsek levelét e szavatai fejezte be: „Miközben alázatosan kérjük az isteni világosság Atyját, hogy árássa ki fényét Szentségedre s mutassa meg neki az igazságot, melynek fényét elhomályosították.”

E levél vétele után XIV. Kelemen lassankint elvesztette testi-lelki erejét s még azon évben szept. 22-én meghalt. A portugál udvar a halálhírré egész Lisszabont gyászbavonatta, ami azelőtt egyetlen pápa halálakor sem történt meg. Pombal nagyon becsülte XIV. Kelelent; Oeyrasban, kastélyában más arckép nem is volt, mint csak a pápáé.

Ugyanabban az évben a börtönben is meghalt ismét négy „volt” jezsuita: 3 pap és egy londoni származású laikus testvér.

A Társaság felosztatásával ellenségeinek haragja nem ért véget. A brévét újabb rágalmozó röpiratok követték hallatlanul ostoba rémmesékkel: Pombalnak nem kellett attól tartania, hogy a holtak birodalmába zárt, ártalmatlanná tett ellenség megcáfolja hazugságait. Azonkívül a következő évben Pombal újabb rendelete állami tilalom alá helyezett minden könyvet és iratot, melynek szerzője jézustársasági volt: ezeket a könyveket mindenki köteles volt legrövidebb idő alatt el-

égetni. A Szent Julián-erőd lelkésze utóbb megvallotta, hogy ez alkalommal félelmében, mert Pombal kémjei előtt csakugyan senki sem volt biztonságban, nagyszámú igen értékes, tudományos munkát vetett tűzbe, melynek elvesztését rendkívül sajnálta.

De Pombalnak még ez sem volt elég. Gyűlölete még az oltárookra is kiterjedt. A jezsuita szentek képeit levétette a templom-oltárokról, az addig nyilvánosan ünnepelt Borgia szent Ferenc napját megszüntette s megtiltotta a papságnak, hogy Loyolai Szent Ignác napján e szentről mondják a zsoltoszmát.

XIV. Kelemen utódja, VI. Pius, kezdettől fogva nem titkolta szándékát, hogy a még emlékében is meggyalázott Jézustársaságot oltalmába vegye s esetleg újra visszaállítsa; amire különben hír szerint maga XIV. Kelemen egy hátrahagyott levelében szólította fel utódját. Forma szerint akarta megvizsgálni az ügyet s szabadlábba helyezni az Angyalvárba zárt P. Riccit, a rend utolsó generálisát, midőn „az Úr megelőzte s maga szabadította ki az Angyalvár foglyát azáltal, hogy magához vette” (Eckart). Abban a pillanatban, amikor a haldoklók szentségeiben részesítették, az Oltáriszentség jelenlétében P. Ricci tiltakozott a vádak ellen, amelyekkel a Társaságot annyiszor elhalmozták s ünnepélyesen megbocsátott a rend ellenségeinek.

POMBAL BUKÁSA

1776-ban még egy pátert hoztak be a Szent Julián-erődbe, akit tekintettel arra, hogy a nagynevű Arcos grófok családjából származott, eddig egy domonkos kolostorban őriztek. Ebben az évben halt meg Saldanha bíboros is meglehetősen fiatalon, aki egy idő óta szintén elvesztette Pombal kegyeit.

Ami azonban Pombalra nézve sokkal aggasztóbb lehetett: a király maga is mindinkább gyengélkedett. Pombal megkísérelte rávenni a trón egyedüli örökösét, Mária hercegnőt, hogy kiskorú fia számára mondjon le a trónról, remélve, hogy így tovább is megtarthatja diktátori hatalmát; a hercegnő azonban se kérésének, se fenyegetésének nem engedett. Így midőn 1777 február 24-én I. József behunyta szemét, Pombal egész mindenhatóságának egy pillanat alatt vége lett. Az ország fellelékezett s az új királynő fájdalommal vette észre, hogy atyjának halála inkább kárörömet, mint részvétet kelt, mire az udvaroncok megmagyarázták neki, hogy a lakosság nem a király halálának, hanem Pombal várható bukásának örül oly szerfölkött.

„Ann bennünket, a Szent Julián-erőd foglyait illeti, — írja Eckart, — miután legnagyobb rosszakarónk, az, aki megesküdtött, hogy amíg él, miközülünk egy sem látja meg a napvilágot, megszűnt az ország ura lenni, éreztük, hogy láncainknak is csakhamar le kell hullaniok a kezünkről.”

Csakugyan, alig néhány nappal a király halála után Oliveira, a Pombal szervezte titkos törvényszék egyik bírója átírt a Szent Julián-erőd kormányzójához s hivatalosan bekérte tőle valamennyiük nevét. Ugyanakkor tudni akarta minden egyes rabnál, milyen

vétség miatt záratták el. A kormányzó összeállította a névsort: hányan jöttek, hányan haltak meg, ami pedig az elzáratás okait illeti, azokról neki, úgymond, tudása nincs; csak annyit tud, hogy az elzáratás Pombal parancsára történt. Erre Oliveira személyesen jött át a Szent Juliánba s „ekkor történt először 18 évi börtön után, — írja Eckart — hogy megkérdeztek bennünket, mit tettünk és mit vétettünk. Oliveira asztalt hozatott a folyosóra a börtöncellák elé s egyenkint kihívatta a pátereket. Mindenkihez két kérdést intézett: „Hova szándékozik menni?” és „Milyen ruhára van szüksége?” Addig is egyszerű fekete ruhát adatott a páterekre, kikről a 18 évi fogság alatt a ruha teljesen lerongyolódott s kik közül többen csaknem meztelenek voltak.”¹

Å hír, hogy a Szent Julián-börtön rabjai visszanyerik szabadságukat, minden oldalon hangos örömrivalgást keltett. Lisszabonból s a közeli városokból processziókban jöttek az emberek és sírva fejezték ki hálájukat és szerencsekívánataikat a kiszabadult áldozatokkal szemben. „Mindenki kíváncsi volt arra, mit szenvedtünk; mindenki látni akarta börtöneinket s megtapintani a falakat, fájdalmaink néma tanúit”. Sokan megölelték a pátereket, bár alakjuk époly visszariasztó, mint nevetséges volt: egyiknek-másiknak egész ruhája csupa százszínű, egymásra varrt foltból állott. A részvét nemcsak szavakban nyilatkozott meg: egymásután hozták a ruhaneműeket s élelmiszert s azok között, akik legnemesebben viselkedtek e tekintetben, kitűnt egy protestáns hamburgi. Az osztrák-magyar követ, Lebzeltern, asztalához kérte az összes német és magyar pátereket s őszinte jóakarattal felkérte őket, hogy nyíltan mondják meg, kinek mire van szüksége. Ugyanő később bevallotta, hogy mindaz, amit a Szent Julián-börtönről azelőtt hallott, messze a

¹ Közölve Carayonnál, i. h. IX. 233 s köv. Jegyz.

valóság alatt maradt. Eleget mondott különben a tény, hogy 18 év alatt a mi börtöneinkben 37 rendtag, az azeitaóiban 31 halt meg. Hogy hányan haltak meg számkivetésben vagy valamely magános, pusztá szigetre téve ki a tenger közepén, azt csak az Isten tudja. A Szent Julián-erődből csak 45-en menekültünk ki élve.”

A jezsuiták nem voltak az egyedüliek, akiknek Pombal bukása visszaadta a szabadságát. A páterekkel egyidejűleg nagyszámú, mindenféle rendű és rangú rab nyerte vissza szabadságát, amennyiben még életben volt. Ügy becsülték, hogy azok közül, akiket Pombal fogságra vetett, általában háromnegyed rész veszett el a nyomorúságban. Mindenesetre mindjárt az első alkalommal, hogy Don Pedro mint új király a nép előtt megjelent, minden oldalról ez a kettős kiáltás fogadta: „Éljen a király, halál a márkira!” Ha Pombal e napokban mutatni meri magát, a nép bizonynyal ízekre tépi. Még vejét is, Sampayo grófot, aki ki mert kocsizni, csakhamar oly közápor fogadta, hogy a gróf kénytelen volt visszafordulni.

Amint azelőtt a jezsuiták ellen fizetett tollakból, úgy most Pombal ellen, de minden fizetség nélkül, a röpiratok és gúny képek egész áradata látott napvilágot. Az egyik legsértőbb gúnyképet egy agyafűrt portugál, királyi postásnak öltözve, maga vitte be Pombalhoz, midőn ez éppen abban reménykedett, hogy a király visszahívja az udvarhoz. Az ex-miniszter messziről észrevette s örömmel látta a postást leszállni a kocsi-ból s csak miután az ismét hegyen-völgyön túl volt, vette észre, hogy bolonddá tették.

Május 13-án, Don Pedro és Mária királynő királyi proklamációja napján a nép ismét közfelkiáltással követelte Pombal halálát. Az uralkodó pár azonban nem akarta uralkodását halálos ítélettel kezdeni s azért egyelőre csak visszavonta egymásután mindazon gyűlöletes rendeleteket, melyekkel Pombal az országot elárasztotta. Többiközt a Társaság becsülete is visszaállítatott: a jézustársasági szentek visszakerültek az oltárokra, a jezsuiták iratai a könyvtárakba.

Az Egyház is fellélezett; a nuncius megkezdhette szabályszerű működését; előbb azonban nagyszámú méltatlan és oda nem való egyházi férfiút kellett fontos pozíciókból eltávolítani, ahová Pombal kénye emelte őket. Jellemző részlet: az 1755-iki földrengés alkalmával elpusztult templomok közül azóta egyetlen egyetlen sem állítottak helyre. Pombal különben nemcsak a jezsuiták ellen dühöngött ily kegyetlenül: aki nem áldozta fel neki lelkiismeretét, biztosan számíthatott haragjára.

A pátereket máris ismét mindenfelé meghívták lelkipásztori munkákra: prédikálni, szentségeket szolgáltatóknak. Június 27-én a német és magyar páterek még egyszer megtekintették a szent Julián-börtönt s búcsút mondtak a nyomorúságos helynek, hol 18 évet töltöttek; azután együtt vették útjukat az osztrák követ háza felé, aki meghívta őket, hogy nála várják be az alkalmat, míg hajóra szállhatnak. Másnap a nunciúnál tisztelegtek, ki szintén nagyon szívesen fogadta és a következő napra az osztrák követtel együtt ebédre hívta őket. Mikor az ebédre kitűzött órában megjelentek, fényes és előkelő társaság várta őket. P. Eckartot egy nemesrangú katonatiszt foglalta le, aki egy előkelő származású rokonát kereste, akinek érdekében maga a királyné is lépéseket tett; az egész ország minden zugát felkutatták miatta, de hasztalan. Pombalnak szokása volt, hogy gyakran változtatta a foglyok börtönét, úgyhogy sokszor nehéz volt nyomukra találni. Ugyancsak ott ebéd közben többfelől is kérték a pátereket előkelő szülők, hogy gyermekeik nevelését és oktatását vállalják el.

HAZAFELÉ

Csaknem három hétig laktak a volt jezsuiták Lebzeltern palotájában, hol nem is mint vendégeket, hanem csaknem mint a ház gyermekeit tartották őket. A követ neje nem akart lemondani arról, hogy ő maga láthassa el őket fehéreneművel s mindennel, amire útközben szükségük lehetett.

Végre július 13-án este hajóra szállhattak Génua felé. 11-en voltak: két magyar, négy német és öt olasz páter. Génuaiban nagy néptömeg fogadta a Portugálból érkező hajót; azt hitték, hogy az Olaszországból száműzött portugál páterekért jönnek. A génuai érsek rendkívül szívesen fogadta a jövevényeket s midőn ezek elmondták neki, hogy Pombal harmadfél-száz jezsuitát vetett különféle portugál börtönökbe, a nélkül, hogy egyetlen egyet is kihallgattak volna, vagy csak valamiről vádoltak volna is, az érsek nem tudta megállni, hogy kemény szavakkal ne keljen ki az ilyen „igazság-szolgáltatás” ellen.

Génuaiban öt napig időztek, azután aug. 12-én a két magyar páter elvált egymástól, minthogy P. Keyling Rómába akart zarándokolni. Így ő az olaszokhoz csatlakozott. Eckart és Szentmártonyi Ignác Milánóba indult, hová két nap alatt értek el. Itt Szentmártonyi és az osztrák páterek elváltak Bécs felé, míg Eckart és Schwartz Münchenen át a Rajna-vidék felé utazott. Mindenütt nagy szeretettel és lelkesedéssel fogadták őket, bár akkor a Társaság mindenütt fel volt oszlatva. Sok helyen az exjezsuitákat a püspökök meghagyták tanintézetekben s azok vezetését, valamint a gyónatást és igehirdetést rájuk bízta. Eckart az innsbrucki,

müncheni, augsburgi jezsuitákat úgyszólván még együtt találta. A bambergi püspök elmondta Eckartnak, mekkora erőfeszítéseket tett ő is, a választófejedelem is, sőt még magasabb körök is a német jezsuiták kiszabadítására, de hogy Pombal nevében mindig csak ugyanaz a válasz jött, hogy t. i. nagy baj származhatnék belőle, ha valaki csak szóvá is tenné e kérdést az udvarnál.

Ugyanezt írta Eckartnak Bécsből Szentmártonyi is. „Szept. 5-én úgymond, Bécsbe értünk s 12-én kihallgatásra bocsáttattunk őfelsége, Mária Terézia elé, aki vagy egy óra hosszat tartott magánál s ígérte, hogy minden kívánságunkat teljesíti. Lehetetlen elmondani, mi mindent nem kísérelt meg a bécsi császári udvar, hogy szabadságunkat kieszközölje s hogy mennyi hazugságot ki nem talált Pombal, hogy e törekvéseknek ellenállhasson.”

Egy másik páter valamivel utóbb Augsburgból azt írta neki, hogy XVI. Lajos francia király kívánságára a pápa néhány volt jezsuitát ismét Délamerikába küldött, a francia Cayenne-szigetre, hogy ott a hitet terjesszék. Az indiánok öröme, kik a közel Maranyonból is átjöttek a misszionáriust hallgatni, leírhatatlan volt, mikor hosszú idő multán ismét saját nyelvükön hallottak európai hithirdetőt beszélni. A portugál birtokokra azonban csak nagyon lassan hatolhattak be a jezsuiták ismét, úgyhogy itt az egykor oly virágzó missziós-intézményeknek rövid idő múlva teljesen nyomuk veszett.

Más értesülés is vigaszára volt Eckartnak: meghallotta, hogy VI. Pius nagyon szereti az ex-pátereket; szenvedésük történetét egy volt szentjuliáni fogoly-páter ajkáról mély megindulással hallgatta végig. Egy pátért azzal a hivatallal bízott meg, hogy a kihallgatásra jelentkező bíborosokat hozzá bevezesse. Ami erre a szállóigére adott alkalmat: „XIV. Kelemen alatt 60 kardinális sem volt elég arra, hogy egyetlen egy jezsuitát bevezessen a pápához; most pedig egy jezsuita vezet be hozzá mind a 60 bíborost.”

Eckart naplója itt véget ér. Azonban nem búcsúzhatunk el tőle a nélkül, hogy életének hátralevő részéről néhány sorban hírt ne adjunk. Sokat nem tudunk róla. Bizonyos, hogy nem maradt soká Mainzban: szerzete iránt való lángoló szeretete arra ösztönözte, hogy még idős korában is még egyszer hosszú vándorútra keljen s idegen földön, Oroszországban csatlakozzék rendtársaihoz, ott, ahol a Társaságot feloszlató brève nem hirdettetett ki. Polockban, 1809 jún. 29-én halt meg igen magas korban s az utolsó percig nagy épülésére volt fiatalabb rendtársainak, amidőn mint őszhajú aggastyán, mint „a portugál katakombák egy élő ereklyéje”, a folyosó falához támaszkodva vánszorogott oda, ahova a rendtagokat a csengetyű hívta s hajlott kora és teljes elgyengülése mellett, még 32 évvel a Szent Julián-börtönből való kiszabadulása után is híven teljesítette a szerzetes élet összes közös áhítatgyakorlatait.

A többi kiszabadult fogolyról is kevés adatunk van. A börtönből a szélrózsa minden irányába távoztak, csak egyedül egy 82 éves páter, volt maranyoni vizitátor, Toledo Ferenc nem akarta elhagyni a Szent Juliánt, ahol annyit szenvedett s azt mondta, hogy ott marad őrizni 37 testvéreinek sírját, akiket a közeli templomban temettek el. Magas kora mellett is még 7 évet élt s főfoglalatosága az volt, hogy sorba látogatta társainak sírját; halála előtt azt kérte, hogy temessék őt is a 37 hitvalló mellé.

A portugál származású jezsuiták a Pombal-féle „örök és visszavonhatatlan” száműzetési rendelet dacára nyugodtan Portugálban maradhattak; hiszen többen közülük Portugál legelső családjából valók voltak. A király és a királyné a legtüntetőbb módon fogadták a volt pátereket, akik a felségek meghívására ismét szinte mindennaposak lettek az udvarban. A szabadgondolkozók bosszúsán vették észre a változást. D'Alembert szokott nyers modorában így írt Voltaire-nek: „Úgy hallom, ez a jezsuita csöcselék (cette canaille jésuitique)

megint visszakerül Portugálba ... Ez a királyné, úgy látszik, nagyon babonás felség. Félek, hogyha a spanyol király meghal, Spanyolországban is követik a portugálok példáját . . . Akkor azután megint vége egész uralmunknak s a nagy csatát mégis az ellenség nyeri meg.” (1777 jún. 23.)

A portugál királyné, hogy atyjának hibáját jóvátegye, csakugyan jelentékeny összeget küldött a Szentatyának azért, hogy atyja annyi portugál jezsuitát tétetett ki a pápa megkérdezése nélkül a pápai állam területére s ezeket a pápának kellett eltartania.

Viszont éppen atyjának emlékére való tekintettel a királyné nem akarta Pombalt abban a büntetésben részesíteni, amelyet megérdemelt; annál inkább, mert a nagy pörben, melyet főleg a meggyilkolt Aveiro herceg rokonai indítottak az exminiszter ellen, Pombal ügyesen mindig azzal védekezett, hogy hiszen ő semmi mást nem tett, mint hogy I. József akaratát hajtotta végre. Az összes rendeletek, végzések, ítéletek alatt csakugyan a király neve volt olvasható, bár bebizonyosodott, hogy Pombal a király pecsétjét a király tudta nélkül is használta.

Az Aveiro-pörrel együtt a jezsuiták is terjedelmes vádiratot nyújtottak be Pombal ellen, melynek 13 kérdőpontja közt az első így hangzott: „Miért nem hallgatta ki és vizsgáltatta meg Pombal, minden isteni és emberi jog ellenére, egyetlenegy jezsuita ügyét sem, akiket pedig oly felháborító gonoszságokkal vádolt s miért tette lehetetlenné, hogy védekezzenek?” E kérdésre Pombalnak feleletet kellett adnia. Eleinte mindenben az elhunyt király nevével takarózott, de utóbb, midőn saját leveleit mutatták meg neki, melyben igazi szándékait leleplezte, bevallotta, hogy több rágalmozó iratnak ő volt a szerzője. A portugál jezsuiták összes vagyona az üldözés folyamán közfosztogatás prédája lett; ezeknek visszanyeréséről hamar lemondtak a volt páterek, de rendjük becsületét nem akarták beszenyezetten hagyni. E két pörön kívül még vagy 40 pör indult meg egyidejűleg Pombal ellen.

Hosszú huzavona után, melyben bizonynal Pombal barátainak keze játszott közre, végre a királynő sürgetésére. 1780-ban befejezéshez ért a nagy pör. Az ítélet megállapította, hogy: „Mindazok, akiket az 1759 jan. 12-i végzés alapján akár halálbüntetéssel, akár börtönnel sújtottak, ártatlanoknak bizonyultak,” A királyi törvényszék végzése tehát 21 évvel utóbb mégis igazságot szolgáltatott. Elismerte, hogy Aveiro, Tavora, Malagrida és a többi „merénylő”, valamint a jezsuiták, kiket Pombal felségsértéssel vádolt, ártatlanul szenvedték a megbélyegző, súlyos büntetéseket. Ezzel együtt Pombal felett is kimondták a halálos ítéletet; a királynő azonban tekintettel az exminiszter magas korára s elsősorban saját atyjának emlékére, megkegyelmezett neki s a halálbüntetést az udvarból és Lisszabonból való örökös száműzetésre változtatta. A kisebb pörökben is állandóan Pombal maradt a vesztes s az óriási vagyont, melyet miniszter korában felhalmozott, kártérítés és pénzbüntetés címén nagyrészt ismét elvesztette.

Kevéssel száműzetése után Goából hajó érkezett Lisszabonba, mely 19 ládára való ezüstöt, ékköveket s egyéb drágaságokat hozott Pombal címére. Pombal ugyanis kifosztatta Goában Xavéri szent Ferenc sírját: innen jöttek megkésve ezek a drágaságok. Mikor kérdőre vonták, Pombal azzal felelt, hogy biztonságba akarta helyezni az értékes drágaságokat, nehogy esetleg gonosztevők kezébe kerüljenek. A királyné azonban jól tudta, hogy a „gonosztevő kezeket” nem Goában kell keresni s a drágaságokat visszaküldte Xavéri szent Ferenc sírjára.

A szent sírjának kifosztásában Pombalt nemcsak a jezsuiták elleni gyűlölet vezethette, akiknek rendjéhez a szent tartozott, hanem csillapíthatatlan kincsvágya is. Az újabb és újabb börtönök, melyeket ellenségeinek s az újabb és újabb kastélyok, melyeket önmagának épített, éppúgy sokba kerültek, mint a hirlap- és röpírat-írók megfizetése és a különféle alkalmazottak, kémek és titkos ügynökök pénzélése. Maga a

fentebb említett állítólagos brève, mely Saldanhát a rend reformátorává kinevezte, nem kevesebb, mint 300,000 cruzadájába került; egyéb hasonló célokra közpénzekből kb. 28 milliót költött.

A száműzetési ítéletet Pombal, ki ekkor már nagybeteg volt, csak 9 hónappal élte túl. Halála mindenkép megérdemli, hogy Lactantius ismert művéhez, amelynek „De mortibus persecutorum” (az egyházüldözők halála) a címe, mint új fejezet csatoltassék. Kínos és megszegyenítő betegség gyötörte: lepraszzerű fekélyek fedték egész testét, úgyhogy senki sem tudott borzalom nélkül közeledni hozzá. Megaláztatva, közmegegyezésnek kitéve, elítéltetve, keserűségben töltötte utolsó éveit; látta, hogy áldozatai ismét elfoglalták a helyet, ahonnan ő kiüldözte őket és látta behegedni a sebeket, melyeket a valláson, az Egyházon s a szerzetesrendeken ütött. Ő, aki nem átalotta diktátor korában azt mondani, hogy szándékai tiszták s hogy „ha miniszteri hivatala egyetlenegy bocsánatos vétekre kényszerítené, inkább lemondana tisztségéről” s aki még halála előtt is ünnepélyes nyilatkozatban tette közzé, hogy mindig egyenes és tiszta szándékból cselekedett s hogy lemond az Isten irgalmasságáról, hacsak valaha is harag vagy gyűlölet vezette volna intézkedéseiben, rettenetes önátkozással az ajkán halt meg, miután a haldoklók szentségeit, mint haszontalanságot, nejjének minden könyörgése ellenére állhatatosan visszautasította, 1782 máj. 8-án, 83 éves korában.

Testét a helyi plébániatemplomban akarták felravatalozni, de a nép hevesen tiltakozott ez ellen és sehogyan sem akarta tűrni, hogy egy kiközösített ember holttestével szennyezzék be a szent helyet. A halott barátai akkor megkísérelték megnyerni az engedélyt, hogy a holttest Lisszabonba szállíttassék s ama fényes mauzóleumban helyezték el, melyet Pombal még életében emeltetett magának. De Villanova márki, az akkori miniszter, kereken visszautasította a kérelmet. Erre Pombal párthívei abban a reményben, hogy a királyné idővel megkegyelmez a holttestnek s meg-

engedi Lisszabonban való eltemetését, egyelőre a pombali ferencrendiek templomának egy elhagyatott kápolnájába vitték a koporsót s itt halottas leplet borítva rá, lassan megfeledkeztek róla. A holttest így temetetlenül maradt hosszú évtizedeken át.

A Gondviselés úgy akarta, hogy a jezsuita rend legnagyobb és legkegyetlenebb ellenségét senki más, hanem a jezsuiták részesítsék végtisztességben. Csakugyan, VII. Pius pápa 1814 aug. 7-én ünnepélyesen jóvátette XIV. Kelemen balfogását s visszaállította a Jézustársaságot, mire az egész világról összesereglettek a régi rendnek még élő tagjai s noviciusi buzgalommal állították helyre mindenütt, ahova a visszaállított rendet meghítták, a régi szerzetesi fegyelmet s a rendi szokásokat. Miután Franciaországban P. Picot de la Clorivière vezetése alatt több házuk megnyílt, 1832-ben, pontosan félszáz évvel Pombal halála után, Portugália is kért jezsuitákat s egyelőre a francia rendtartomány tagjai vállalkoztak arra, hogy a meghívásnak eleget tesznek. Útjuk a portugál határtól kezdve valóságos diadalmenet volt s minél jobban közeledtek Lisszabonhoz, az ünnepélyes fogadtatások és tüntető örömyilvánítások a lakosság és közhivatalok részéről annál sűrűbbek lettek.

A kis csapat, melynek P. Delvaux József volt a főnöke, útközben megállt Pombal birtokán, hová a márki családja kérte őt s hol a Társaság nagy üldözőjének gyermekei és unokái térdenállva kértek tőle bocsánatot azért, amit elődjük a rend ellen elkövetett. Majd gyermekeik nevelését a páterekre bízta. A kis városka diadalkaput, tűzijátékot stb. készített a pátereknek, amint február 17-én reggel Pombalba érkeztek; a rendi főnök azonban tudván, hogy Pombal teteme még mindig temetetlenül hever a ferencrendiek elrejtett kápolnájában, kivonta magát az ünneplés elől, társaival együtt felkereste ezt a kápolnát s annak oltárán „praesente cadavere” gyászmisét mondott

Pombal lelkiüdvéért. S azután összes rendtársai nevében megáldotta és beszentelte a koporsót . . .

Ez volt a jezsuiták bosszúja ezer meg ezer jezsuita halálos megkínzásáért, annyi rendház és virágzó misszió eltiprásáért . . .

TARTALOM

Előszó egy még meg nem írt regényhez.....	5
P. Fái Fáy Dávid.....	11
Az ifjúság	11
A délamerikai út élményei	13
Élet a brazil őserdőben	17
A hithirdető.....	19
Az első viharfelhők.....	23
Harc a Jézustársaság ellen.....	27
A deportálás	29
Fáy és Eckart.....	31
Az üldözés tetőfokán	36
Szuronyok között.....	36
Diplomáciai sakkjáték.....	39
Brága-Portó-Almeida.....	41
Az almeidai börtönben	44
Tél a kaszárnyában	44
Az ázsiai üldözés	46
Az első halálos ítélet	48
A Szent Julián-börtönben	52
A mélyvéső lakói	52
.....	56
.....	59
Ami a foglyokkal meghalt.....	62
A végső számadások előtt.....	65
A döntő csapás	68
Pombal bukása.....	72
Hazafelé	76

A 8-as cellában szenvedett P. Szentmártonyi ötödmagával; a 24-esben másodmagával P. Kayling; a 28-asban P. Eckart harmadmagával.

A tervrajz a kiszabadulás évének állapotát örökíti meg (1777), ezért nem jelzi P. Fáy celláját.

A: A földalatti börtönök bejárata az őrséggel

B: Folyosók a föld alatt

C: Befalazott lejáró

D: Egy börtöncella, amelybe csak térden lehetett becsúszni

E : Fegyverraktár

F: Kápolna, az oltár körül a sírok

G: Világítótorony a tenger felé

H: A várkapitány toronylakása

†: Később felállított oltárok

☉ : Világító ablakocskák

V: Vízyűjtők

I : Az erődítések

Szaggatott vonalak: földfeletti építmények

Fekete „ : földalatti „

A Szent Jullán-börtön tervrajza

